

פתח דבר

שנים רבות שתקתי. לא יכולתי וגם לא רציתי לדבר על תקופת השואה, אותה עברתי כילד קטן בפולין.

רק בתחילת שנות ה-90 של המאה הקודמת, בהשפעתה של מינה רוזנר, הגעתי למסקנה כי חשוב מאוד לכתוב את הזיכרונות שלי למען ילדיי, נכדיי והדורות הבאים.

העליתי שכבות כבדות של "בטון" מעל הלב שלי, בכדי לקבור את זיכרונות הילדות בשואה, לא רציתי לחשוב עליהם ולא להיזכר בהם.

מעטפת אבן קשה כיסתה את הכול. חייתי את חיי העכשוויים ללא עבר ילדותי.

צעדתי לכיוון העתיד מבלי לחשוב על העבר. העבר היה קבור עמוק מתחת להרבה שכבות של "בטון". הלב היה מאובן – וכך קראתי לזיכרונותיי.

רק עכשיו מתחילת "ההפשרה" ההדרגתית שלי. אני יכול להתבונן לתוך תוכי פנימה, להיזכר בכל ולהעלות את כל זיכרונותיי על הכתב.

כל זה למען יוקרתה של המדינה שלנו, שהעניקה לי עצמאות אמיתית, חופש והרגשה של השתתפות מלאה בעשייה משותפת.

ברצוני להודות לאלה שעזרו לי להוציא כתב עת זה של זיכרונותיי:

מאשקה ליטבק – הדפסה.

יעל מישייקר – הגהה.

דניאלה כיתאין – עריכה לשונית.

משה שורץ.

יוני 2006

הלב המאובן

משה שורץ

היום יום שבת ה- 6/1/1990. אני יושב בלונדון בבית מלון ובמחשבותיי עובר אחורה, אל 54 שנות חיי.

החיים שלי היו קשים מאוד. נולדתי בשנת 1936 בפולין. זמן קצר לאחר מכן, פרצה מלחמת העולם השנייה והפלישה של הגרמנים לפולין.

בין השנים 1942 ל- 1945, התרחשו דברים נוראים שלא פסחו על משפחתנו. המשפחה שלנו כללה קבוצה קטנה של 6 אנשים: אבי - יעקב ז"ל, אימי - פרידה ז"ל, אני - משה, מטילדה - בת דודה של אבי, שחיה כיום בארה"ב, בעלה של מטילדה - דוד ז"ל (נפטר לפני מספר חודשים) ומינה, הנמצאת כיום בוויניפיק, קנדה. מינה כתבה על תקופת המחבוא שלנו בבית משפחת וויכריק (WYCHERIK).

כל אותה תקופה שבין 1942 – 1945 השפיעה עלי ועל חיי עד עצם היום הזה וכן השפיעה על האישיות והאופי שלי.

אני מודה לאלוהים ששמר עלי עד היום ואני מודה לאבא שלי, שכנראה התערב אצל אלוהים רבות למעני.

חשבתי הרבה על חיי, על הדור שלנו ועל העם שלנו. לצערי הרב, חיינו בתקופה שלעולם לא תשכח. אף פעם בתולדות העולם לא קרה כדבר הזה. ברצוני למסור עדות של אדם אחד, עדות כה קטנה כגרגר של חול ביקום. אני עברתי וסבלתי כאב וסבל רב, התרחשויות דרמטיות, ייסורים מכל סוג, עד כדי איבוד התקווה. אין כמעט דבר שלא עברתי וכל זה בתקופה של דור אחד.

וכך הגעתי למסקנה, שההתרחשויות הנוראיות האלה אסור שייעלמו עם השכחה, אסור שישקעו באדמת ההיסטוריה. כאשר כבר לא אהיה בעולם הזה, כאשר זמן רב יעבור מהמאורעות שקרו לי, אני רוצה שיישארו אחרי דברים אלה, כתובים על נייר, תיעוד התרחשויות, שנצברו בתת ההכרה של ילדותי. אני רוצה להעביר לילדי ולנכדי את המידע הזה, שיהיה שמור איתם לעולמי עד ויחזק את השורשים שלהם.

למען העתיד, החלטתי לפתוח איכשהו את ליבי הסגור - את ליבי המאובן, את כל מה שתמיד רציתי לשכוח, את מה שהחבאתי רוב חיי, החזקתי ודחסתי בתוכי במגירה סגורה וחשוכה של נשמת. בשבילי, להוציא את דברי לאוויר העולם, אילו כאבים בלתי נסבלים.

לדור שבו גדלתי לא ניתן היה לחיות חיים נורמאליים - לעבוד, להרוויח כסף, לטפל במשפחה הקרובה. לכן אנו חייבים לספר את הזיכרונות, את הדברים הנוראים שנעשו לנו, כדי שדבר כזה לא יקרה שוב, כדי שלחיים שלנו תהיה תכלית. אולי זה יכול להישמע בנאלי, אבל אנחנו יודעים שכל אחד מאיתנו הוא עולם ומלואו - אז עתה! מתחילים לספר!

עד עכשיו לא כתבתי את הדברים האלה, פחדתי לאבד את שיווי המשקל הנפשי שלי, אם אֶזְכֵּר במה שקרה איתנו במלחמת העולם השנייה. לפני שהתחלתי לכתוב הקלטתי את זיכרונותיי על קלטות. זיכרונות אלו הם חלק מההיסטוריה של התקופה, הם ההיסטוריה הפרטית שלי שהתרחשה על רקע תקופה של התרחשויות עולמיות, אלו הם חיי הפרטיים אותם אני מעלה על הכתב למען ילדי ונכדיי.

משפחתי, משפחת שורץ, הגיעה לפולין בשנת 1600 והתיישבה ליד העיירה בוצ'אץ, בכפר קטן בשם מדוודובציה, המרוחק כ-6-7 ק"מ מהעיירה. בוצ'אץ עצמה, נמצאת באזור טרנופול, שהיה אזור פולני באוקראינה של היום.

סבא רבא שלי, קנה 60 דונם אדמה והקים את משפחתו. היו לו כמה ילדים, שאחד מהם היה מנדל סבי, אבא של אבי. סבא מנדל, קיבל עליו את אחזקת המשק במדוודובצ'ה וחי שם עד 1939. עד היום אני זוכר את המראה שלו: הוא היה גבוה ורזה והיה לו זקן ארוך ולבן. אהבתי כאשר הרכיב אותי על ברכיו. הוא היה אדם בריא וחי עד גיל 62.

סבא שלי התחתן עם חיה ונולדו להם שלושה בנים. הבן הבכור, הרמן, למד רפואה והייתה לו מרפאה פרטית. הבן השני, מיכאל, היה עורך דין. יעקב הצעיר, אבא שלי, קיבל והמשיך את העסק של הוריו.

אני נולדתי ב - 14/4/1936 בצ'ורטקוב - עיירה גדולה יותר מבוצ'אץ, שם גרה האימא של אימי, סבתא רוזה. ברחוב שקולנה, מול הגימנסיה. לסבתא רוזה היו שלוש בנות. הבוגרת, רבקה, התחתנה בצ'ורטקוב ובביתה ראיתי את אור העולם לראשונה. כפי שנודע לי מאוחר יותר, הייתה לאימי לידה קשה. שקלתי 5 ק"ג וכבר אז היה לי ראש גדול. אלמלא היה בזמן הלידה הדוד שלי, הרמן, שהיה רופא, אזי האימא והילד, כלומר אני, לא היו שורדים את קשיי הלידה.

דודי הרמן הרופא גר בברנוביץ', והייתה לו בת אחת ששמה מיכל.

דודי השני, מיכאל, שהיה האח האמצעי, למד ועבד בלבוב. גם לו הייתה בת אחת ושמה אירנה (כיום גרה בנתניה).

לאבי יעקב היה רק בן אחד - זה אני, משה.

הזיכרונות הראשונים שלי הם מהבית שלנו במדוודובצ'ה. היה זה בית חקלאי עם חצר. מימין לחצר, עמד בית המגורים ובצד השמאלי של החצר, עמד מחסן הסילו של גרעיני החיטה. מול הכניסה היו הרפתות של הפרות, אורוות הסוסים ומלונה לכלב.

בבית המגורים היה פרוזדור גדול. מצד ימין של הפרוזדור היו חדרים ומטבח, שם גרו הסבים מנדל וחיה. סבתא חיה, רק בגובה 1.50 מטר, הייתה עסוקה כל הזמן במטבח. תנועותיה היו מהירות ומיומנות ומעיניה המאירות לא נעלם דבר.

ההורים שלי ואני גרנו בצד השמאלי של הפרוזדור. אבי, יעקב, נולד בשנת 1900 ואימא שלי, פרידה, בשנת 1910. אבי עסק בקניית חיטה מהחקלאים באזור והיה מאחסן אותה בסילו שבחצר, עד לזמן ייצוא החיטה לגרמניה.

התמונה ראשונה שאני נזכר בה היא של סבא שלי, מנדל, זה עם הזקן הלבן הארוך, עורך בפסח את ליל הסדר.

כראש המשפחה הוא ישב בראש השולחן ואני, הקטן ביותר, ישבתי מולו, בצד השני של השולחן. כמקובל, הצעיר במשפחה, במקרה זה אני, שואל את ארבעת הקושיות, וסבא מנדל עונה. כאשר הגיע תורי לשאול את הקושיות שאבא לימד אותי מראש - הייתי רק בן 3 - שכחתי הכול מרוב ההתרגשות. סבא מנדל רק חייך על כל זה.

אני נזכר גם שהלכתי עם סבא מנדל לבית הכנסת בבוצ'אץ' כשהייתי כבן 3.5. היה באירוע הזה משהו מאוד מיוחד. הביקור הזה בבית הכנסת הפיח בי תקווה לעתיד טוב בשנים הבאות.

התמונה הבאה שאני נזכר בה היא מות סבי בשנת 1939, מספר חודשים לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה. בפעם ראשונה הגיעה לחצר שלנו מכונית. זו הייתה מכונית קבורה שלקחה את גופת סבי לבית הקברות היהודי.

החצר שלנו הייתה מגודרת רק מצידה הקדמי בגדר גבוהה של מוטות עץ.

כפי שהזכרתי קודם, הבית היה בצידה הימני של החצר, הרפת והאורווה היו מול הכניסה ומצד שמאל, עמד הסילו לאחסון התבואה. משפחתנו עסקה בסחר בתבואה. בסופו של קיץ קנו סבא ואבא מהחקלאים באזור את גרעיני החיטה. יחד עם יבול החיטה העצמית שלנו, אוחסן הכול בסילו הגדול, מאוחר יותר הועברה החיטה לייצוא לגרמניה. כדי לבצע את ייצוא החיטה שכר אבי עגלונים, שהביאו את הסחורה היקרה הזו לתחנת הרכבת, מרחק 6 ק"מ מביתנו.

ביום בו הועמסה החיטה על העגלות, היו באים אלינו לחצר אנשים רבים. כ – 50 בעלי עגלה, יהודים בעלי סוסים ועגלות, היו באים לחצר שלנו להשכיר את עגלותיהם לעבודה הזאת.

בימים אלו, הייתה סבתא חיה מבשלת ארוחות בוקר ענקיות במטבח שלנו, אופה פשטידה מקמח תירס ופשטידה מקמח תפוחי אדמה, וכן בצק ממולא בתפוחי אדמה בתוספת הרבה שמנת. במשך ימים הכינה סבתא חיה את כל המאכלים האלה בעצמה.

לאחר התפילה המשותפת אכלו כולם ארוחת בוקר. לאחר מכן, העמיסו את העגלות עם התבואה לייצוא ולבסוף, כל הכבודה הזאת של 50 עגלות, יצאה לכיוון תחנת הרכבת.

בנוסף לחיטה, קנו סבא ואבא גם חלב מהאיכרים. החלב נאסף בתוך מיכל מתכת ועגלה מיוחדת, העבירה אותו לעיר. המסחר בחלב הצריך עבודה רבה והותיר רווח קטן. לכן בשלב מסוים סבא ואבא הפסיקו לעסוק בכך והתמחו רק בגרעיני חיטה.

היו לנו שני עוזרים. בחצר עבד אוקראיני צעיר בעבודות המשק ובטיפול בבעלי החיים (פעם הוא לקח אותי לרפת ושם נתן לי לשתות חלב, ישירות מספל לתוכו חלב את חלב הפרה). בבית, במיוחד במטבח, עזרה אוקראינית צעירה בקילוף תפוחי אדמה ובניקיון הדירה.

הבחורה הפשוטה הזאת עבדה היטב. היא לא הייתה חכמה גדולה וכאשר בזמן האוכל הייתי מטריד אותה, הייתה אומרת לי: "כאשר אני אוכלת - אני לא משרתת".

סבתא חיה ואימא שלי ניהלו חנות קטנה, שם היה אפשר לקנות מצרכים לשימוש יומיומי כמו: משקאות, נרות, שמרים וסוכריות.

במשך היום, שער החצר היה פתוח. הכלב שלנו היה קשור ליד המלונה שלו, עיניו היו סגורות למחצה וכך בדק מי נכנס ומי יוצא. בחצר התרוצצו מספר תרנגולות. לעת ערב שער החצר היה נסגר.

הבית שלנו היה בית יהודי דתי. ביום שישי, הנשים הדליקו נרות שבת והגברים בירכו על היין. לקראת השבת, כל המשפחה הייתה ישובה ליד שולחן השבת. בשבת לא נעשתה כל עבודה ורק העובד האוקראיני, היה חולב את הפרות ומאכיל את בעלי החיים. העוזרת האכילה את התרנגולות, אספה את הביצים וחיממה אוכל במטבח. המשפחה שלנו שמרה על קדושת השבת. סבא ואבא הלכו לבית הכנסת, ולפעמים גם אני יכולתי להצטרף אליהם.

במהלך ימי השבוע היה אבי נוסע לבדוק את הסחורה ולהיפגש עם סוחרים. הוא גם היה בודק את השדות שלנו, את עבודת החקלאים ואת גידול התבואה בשדותינו. בימי קציר החיטה היו עובדים אצלנו פועלים זמניים, שעסקו גם באיסוף ובדיש. כל היבול הועבר לתוך הסילו הגדול. בזמן האסיף, היה אבי נוסע בעגלה בעלת דפנות העשויות מסולם עץ והחקלאים היו מעמיסים את השקים עם גרעיני החיטה לתוכה.

לפעמים, לעיתים רחוקות מדי לצערי הרב, יכולתי גם אני להתלוות לעגלה. כאשר העגלה הייתה עמוסה לעייפה, היה אבי מושיב אותי למעלה ואני הייתי מלא גאווה כמו מלך במרומים. אז נסענו ביחד לכיוון הבית. כאן הורידו את שקי החיטה מהעגלה והעבירו אותם לתוך הסילו. כך זה עבד כל הקיץ.

לא רחוק מהבית שלנו זרם נחל קטן, שם בנה אבי טחנת קמח. איכרים שרצו לטחון את החיטה שלהם לקמח, שילמו לאבי בחלק מהיבול של החיטה שלהם.

המים בנחל היו צלולים, נקיים וקרים. אימא שלי ואני התרחצנו שם לפעמים בקיץ. פעם אחת כמעט וטבעתי שם. לא ידעתי אז לשחות ואימא בדיוק לא הסתכלה לכיוון שלי. אולי רציתי לתפוס את אחד האווזים או הברווזים ששטו במים, בכל מקרה איבדתי את שיווי משקלי ומעדתי, הכיתי עם הידיים במים וניסיתי לתפוס אוויר.

חוץ מ"האסון" הקטן הזה, אני עדיין זוכר את המקרה כאירוע מענג.

המשפחה שלנו הייתה עשירה ובמצבה הכספי היה טוב. אבא שלי היה האדם העשיר ביותר בכפר. חוץ משדות וטחנת קמח, היה לו גם הרבה כסף שהחזיק במטבע זר בתוך מחבוא בבית, מתחת לטפטים שעל הקירות. אף פעם לא חשבנו, שעם הכסף הזה, הטמון במחבוא, נוכל יום אחד לפדות את חיינו. רכוש המשפחה כלל את טחנת הקמח, 60 דונם אדמה חקלאית, מחסן הסילו לייצוא גרעיני חיטה והחנות, שם סבתא ואימא מכרו מצרכים שונים. במיוחד אהבתי שם את הסוכריות שהיו בתוך צנצנות גדולות ונמכרו לפי חתיכה. בחנות היו גם נרות, סבון ושרוכים, אבל המצרף החשוב ביותר היו השמרים, כי בכל בית אפו את הלחם באופן עצמאי, ולכן השמרים היו עסק מצוין.

בבית שלנו היה מטבח גדול. העוזרת אפתה בכל יום בשבוע את הלחם, אך לשבת אפתה סבתא חיה תמיד חלות קלועות. היא גם אפתה בימי שישי שני מאכלים מיוחדים לשבת, אחד "מלאי" – מאפה מקמח תירס, והשני "בובה" ערבוב של תפוחי אדמה בקמח לבן ושמרים.

החיים בכפר היו חיים של אידיליה, הכול גדל בצורה טבעית. באביב זרעו את השדות ואבי היה קובע מה לזרוע, מתי ובאיזו חלקה. בחודשי הקיץ, כולם היו עסוקים בשדות בעבודות החיטה. לאחר קציר החיטה, באו ימי ההעמסה והעברת החיטה. בחורף, נהיה שקט יותר והחיים התנהלו בתוך הבית פנימה.

בשקט וברוגע של הריתמוס הטבעי במהלך השנה, עברו השנים בשלווה גדולה שנה אחר שנה. המשפחות והשכנים ביקרו אחד אצל השני. בסמוך לבית היה לנו גן ירק, שם גידלנו תפוחי אדמה, ולידו גינה קטנה, שם גידלה סבתא חיה ירקות לצרכי המטבח כמו: בצל, שום, צנון, גזר וירקות אחרים. היא טיפחה את הגינה הקטנה שלה, ודאגה שלא יהיו בה עשבים שוטים.

המשפחות של הסבא והסבתא שלי, גרו בעיר בוצ'אץ'. לאחותו של סבי היו שני בנים: לוי, שגר היום בישראל בקיבוץ עין המפרץ, ובוניו, שבזמן המלחמה ברח לרוסיה ושם הוא חי עד היום הזה.

ממשפחתה של סבתא חיה, נשאר לי זיכרון מיוחד מאחותה - פרומצ'ה. פרומצ'ה הייתה אישה גבוהה ורזה. היא נרצחה ע"י הגסטפו בזמן האקציה השלישית בשנת 1943. הבת שלה, מטילדה נשארה בחיים, מאחר שהתחבאה יחד עם הורי ואיתי בשנים 1943-1944. האחות השנייה של סבתא, ינטה, הגיעה לישראל.

אני זוכר בבירור איך נסעתי עם אימא שלי לבוצ'אץ'. הייתי אז כבן 3 ואימא שלי רצתה לקחת אותי להסתפר אצל הספר.

בעיני הביקור הזה לא מצא חן, לא אהבתי .

את הריח אצלו, לא הבנתי בכלל למה כל המראות האלה, ואז פתאום הופיע הספר מאחורי עם מספריים גדולים!

מרוב פחד, התנהגתי בצורה מחפירה. בסופו של דבר נאלצו להחזיק אותי בין הברכיים, כדי שהספר יוכל לעשות את עבודתו. כשראשי בין הברכיים וגופי על הרצפה, נאלצתי לעבור את מעשה התספורת, בעוד האחרים נאלצים לשמוע את צעקותיי ובכיי.

המאורע הזה גרם לכך, שעד היום אני לא הולך ברצון להסתפר אצל ספר.

בפודזאמיק העיירה שלפני בוצ'אץ', היו לנו קרובי משפחה. משם היינו נוסעים בעגלה רתומה לשני סוסים לבוצ'אץ'. זה היה מאוד נעים, לנסוע את המרחק של 6 ק"מ על עגלת סוסים.

פעם אחת קרה לנו משהו מוזר. אימא ואני היינו על העגלה. הדרך שלנו חצתה את פסי הרכבת. עצרנו, כי ראינו את הרכבת מתקרבת, אך במקום לעבור, הרכבת נעצרה לפחות ל – 30 דקות, אנחנו עמדנו וחיכינו שהרכבת תתחיל סוף-סוף לנסוע. את הסיבה לעצירת הרכבת אני לא מבין עד היום, אבל אימא סיפרה יותר מאוחר, שהיא הייתה לגמרי משוכנעת, שנהג הקטר עצר את הרכבת, מתוך כוונה לדרוס אותנו כשנעלה על הפסים.

כאשר היינו בבוצ'אץ', היינו מבלים יום שלם בבית של פרומצ'ה. אני עדיין רואה בזיכרוני בברור את בעלה של פרומצ'ה. היא היה אדם נמוך קומה, יהודי צנום מרכיב משקפיים, שבמקצועו היה חייט.

מבוצ'אץ', היינו נוסעים ברכבת לצ'ורטקוב. שם גרה האימא של אימי - סבתא רוזה. היא הייתה אלמנה. מאוחר יותר נודע לי שבעלה, אביה של אימי, נסע לאמריקה כי רצה למצוא פרנסה יותר טובה. הוא מעולם לא חזר משם. סבתא רוזה לא רצתה לנסוע אחרי בעלה לאמריקה והמשיכה לחיות עם שלושת בנותיה בפולין.

את חנות המכולת שלה בסאסליבקה היא ניהלה בעצמה ודאגה לכך ששלושת בנותיה תוכלנה להתחתן. רבקה הבוגרת נולדה ב – 1906 והתחתנה עם רואה חשבון בשם פרישלנדר (בביתם נולדתי, כפי שסיפרתי קודם). אימא שלי הייתה הבת האמצעית והתחתנה עם אבי. הבת הצעירה - מניה - נולדה ב – 1914 ועברה לגור עם משפחתו של בעלה, שהייתה משפחת סוחרים בעיר טלוסטה. מניה עברה את המלחמה בשלום והגיעה לישראל.

בצ'ורטקוב ביקרנו תמיד את הסבתא רוזה ואת הדודה רבקה. בבית הקטן של רבקה, שעמד על שפת הנחל, היה מאוד שקט, והוא היה תמיד נקי ומסודר. הבית הזה השרה עלי הרגשה של אצילות. בתוך הבית עמד שעון אורלוגין גדול ותקתוקיו היו עבורי מקור של שלוה ורגיעה. הכול בבית הזה היה מאוד מיוחד.

בביקורינו בבית של רבקה אכלנו יחד - אימא ואני, בן דודי הירש, הדוד פרישלנדר והדודה רבקה עצמה. תמיד אכלנו מרק עוף עם אורז, אשר בריחו אני נזכר עד היום.

הייתי מאוד שמח בבית של רבקה. זה נראה לי כמו גן עדן. היה שם כה נעים ושקט. בלילה שמענו את המיית הנחל.

לא רחוק מהבית של דודה רבקה, גרה הסבתא רוזה בבית גדול משלה. חלק מהחדרים היא השכירה ובאחרים היא גרה בעצמה.

כאשר אימא ואני היינו באים מבוצ'אץ' לבקר את סבתא רוזה ודודה רבקה, היה אבא

מביא אותנו עם העגלה, עד לתחנת הרכבת של בוצ'אץ, משם היינו נוסעים ברכבת לצ'ורטקוב. נסיעות אלו נמשכו מספר ימים. בילינו כשבוע עד 10 ימים אצל קרובי המשפחה. כאשר היינו חוזרים עם הרכבת, היה אבא ממתין לנו בתחנה עם העגלה והסוסים והיה מביא אותנו חזרה הביתה.

בהזדמנויות נוספות, ביקרנו גם את הדודה מניה בטלוסטה. היא ובעלה היו סוחרי בדים והייתה להם חנות בחזית ביתם. החולשה של משפחת הדודה מניה הייתה העובדה, שהם חיו ברמת חיים גבוהה מיכולתם. הדבר גרם לכך שהיו להם תמיד חובות כספיים. גם אבא שלי הלווה להם כסף, אשר לא הוחזר עד היום.

בזיכרונותיי, אותם זמנים בחיי מצטיירים לי מלאי שלווה, יפים והרמוניים.

עכשיו ברצוני להזכיר חלק נוסף מהמשפחה שלנו, בנות הדודה מצד משפחתה של אימא: חיה ובנה גרו בקולומיאה. לחיה הייתה אחות בוגרת יותר בשם שרה. הדודה שרה ובעלה, היו בעלי מפעל לייצור שמן מאכל. גם אצל קרובי משפחה אלה, היינו מבקרים לפעמים.

מקרה מסוים שקרה שם אני זוכר היטב ועליו אני רוצה לספר: סקרנותי הייתה גדולה ביותר וזו הביאה אותי אל תוך מפעל השמן, מבלי שאיש הבחין בי. יצר הסקרנות שלי היה כאמור גדול. בכול כוחי רציתי לבדוק ולדעת מה יקרה, כאשר אקח חתיכת עץ ואכניס אותה בין רצועות המכונה בזמן עבודתה. המלאכה צלחה בידי. הכנסתי את חתיכת העץ למקום שרציתי. אולם המעשה, הביא מיד את הדוד שלי, שהתחיל לכעוס עלי בצורה נוראית, כי כנראה שגרמתי נזק די רציני למכונה. הדוד שלי השתולל מכעס והכה בי בפראות עם הרצועה הקרועה של המכונה. חשבתי ששעתי האחרונה הגיעה, אך פתאום הגיעה הדודה שרה והוציאה אותי מידיו של הדוד. כאשר אני נזכר בזה היום, עדיין ברכי רועדות.

בזמנו של נשיא פולין, פילסוצקי, היה מצב היהודים טוב והכלכלה שבידי היהודים פרוחה בשפע. המשפחות מצד אבא ומצד אימא שלי, עסקו במסחר וחיו חיים יציבים מבחינה כלכלית. היה חופש פולחן הדת. בשבתות, לבשו היהודים בבוצ'אץ' טליתות וכל העסקים שלהם שבתו לרגל השבת. בימי החול, היו היהודים מניחים תפילין בכל יום ומתפללים תפילת שחרית. החיים היו חופשיים ולא היה כל לחץ על היהודים.

אני רוצה לספר משהו נוסף על הבית שלנו. ממול לבית, הייתה חלקת אדמה, עליה גדל דשא פרא. בכדי להגיע לשם, היה צריך לעבור בדרך לא סלולה. יום בהיר אחד, כאשר הדשא גדל פרא והגיע כמעט לגובה שלי, רצתי בדרך הלא סלולה והתחבאתי בתוך הדשא הגבוה. כמה נפלא היה לתת לעצמי ליפול בתוך העשבים הגבוהים, להרגיש איך האור מדגדג פה ושם וריח העשבים מגיע אל האף. עד היום אני מרגיש את הריח באפי. בשוכבי על הגב הבטתי בעננים בשמים, איך שהם נעים ושטים בשמים ונראים שונה מאיך שהם נראים כאשר עומדים על הרגלים. בקיצור, הרגשתי על הגובה, הרגשתי מצוין על שמצאתי לי מקום מחבוא ומחסה. לפתע פתאום, ליבי התחיל לפעום בחוזקה, כששמעתי את קולה הרגוז של אימי. "כנראה שהיא מחפשת אחרי", חשבתי. "לא – כאן היא לא תמצא אותי". נשארתי שוכב ומסתתר כמו עכבר. הקול של אימי נשמע מודאג יותר ויותר. "אני מקווה שהיא לא לוקחת יותר מידי ללב", חשבתי. לא עבר זמן רב ופתאום הופיע לידי אבי, אמא הצליחה להזעיק אותו. הוא הרים אותי ממקום רבצי בין העשבים ואני התחלתי קצת להצטער על המעשה. הוא הביא אותי הביתה. אימא הייתה בשוק, וציוותה שמהיום והלאה השער הראשי יהיה סגור גם במשך היום.

מעבר לשדה עם הדשא גדל יער ובו עצים גבוהים מאוד. למקום הזה הייתה השפעה מסתורית ורומנטית עלי. מימין, הובילה הדרך לבוצ'אץ' ומשמאל, פנתה הדרך אל הנחל. משני צידי הדרך עמדו בתים. לכל בית הייתה צמודה חלקת קרקע לגידול ירקות.

מעבר לנחל, היו שדות החיטה. גם השדות שלנו נמצאו שם. קרוב לגשר, שמעל הנחל עמדה טחנת הקמח שלנו. בקיץ, כאשר היה חם ונעים, רחצנו אני ואימא במים הזכים של הנחל. אני עירום ואימא לבושה בכותנת לילה ישנה.

השירותים היו בחוץ, בחצר. בלילה, היו מביאים בשבילי סיר-לילה כי לא אהבתי לצאת בחושך אל החצר.

מבחוץ, הבית שלנו נראה כמו שאר הבתים בכפר. אך הוא היה יותר גדול ובנוי מחומרים טובים יותר. אבי, כמובן, דאג לכך שהגג יהיה דומה לגג של הבתים של השכנים הנוצרים, שהיה עשוי מקש דחוס. אנחנו היינו המשפחה היהודית היחידה בתוך הכפר, כך שלא רצינו לבלוט בין השכנים האחרים. כל קיץ היו מחדשים את הגג, מורידים את הקש הישן ושמים קש חדש. רוב האנשים גרו במרכז הכפר אבל היו כאלה שגרו יותר קרוב ליער. לאלה השתייכה משפחת וויכריק.

אף אחד לא יכול היה לשער, איזה תפקיד מכריע יהיה למשפחת וויכריק, בחיי המשפחה שלנו. הם היו אלה, שבשנת 1943 במשך 14 חודשים נוראיים וארוכים, החביאו אותנו כמעט עד סוף המלחמה.

בחורף, אפשר היה לראות את השלג מכסה על הכול. השמש הייתה משתקפת בפתיתי השלג שהיו כה יפים ונוצצים, שברצון הייתי יוצא ומשחק בחוץ. אבל, אמא לא הרשתה לי לעשות זאת, מדאגה שאצטנן.

אני נזכר בדבר נוסף שקרה לנו. יום אחד, הגיע אלינו לחצר יהודי בודד, גבוה ורזה. הוא בא מגרמניה. הוחלט לארח אותו אצלנו למספר חודשים. הוא ישן במטבח, שהיה תמיד נעים וחם. ממנו נודע לאבי, על מאורעות ליל הבדולח בגרמניה, בשנת 1936, שבעקבותיהם יהודים רבים עזבו את גרמניה לכיוון פולין, שם קיוו למצוא מחסה.

האדה של אבא לגרמניה הייתה גדולה, מכדי שיאמין לסיפור הזה. בזיכרונותיו של אבא היה העם הגרמני בעל תרבות גבוהה. ממנו יצאו יוהאן שטראוס ויוהאן סבסטיאן באך, בארצם נולד בטהובן. לא! אי אפשר להאמין. התנהגות ברברית כל כך, כמו זו שעליה מספר היהודי מגרמניה לא באה בחשבון אצל הגרמנים, לדעתו של אבי. אחרי זמן קצר, היהודי האורח המשיך מזרחה ויותר לא שמענו ממנו לעולם.

לצערנו הרב, כעבור זמן מועט, היה אבי צריך להיווכח, שהוא עשה את שגיאת חייו הגדולה ביותר, כאשר לא האמין למילותיו של היהודי - הגרמני הנודד.

בשנת 1939, פרצה מלחמת העולם השנייה. פולניה חולקה בין רוסיה וגרמניה וכך יצא שאותו חלק מזרחי של פולין בו חיינו, נכבש ע"י ברית המועצות הקומוניסטית, כלומר הרוסים כבשו את החלק של פולין בו חיינו.

כפי שהוזכר קודם, אבי היה האדם העשיר ביותר בכפר, וכך הוא קיבל את הכינוי "קולאק", שפירושו אדם שמנצל את האיכרים המסכנים ונהיה עוד יותר עשיר. יוזמה פרטית בעיני הקומוניסטים הייתה פשע ועל כן אבי נחשב בעיני הרוסים כ"שעורה בעין" והייתה סכנה, שיועבר לסיביר, כעונש מהמשטר הקומוניסטי.

עם פרוץ המלחמה והכיבוש הרוסי, החלה בשבילנו תקופת הפחד. כדי להימנע מגירוש ע"י הרוסים כל אחד מאתנו התחבא במקום אחר.

בן הדוד שלנו, בוניו, עליו כבר סופר קודם שעבר לגור ברוסיה, החל לעבוד במפלגה הקומוניסטית של הרוסים וקיבל שם תפקיד גבוה. יום אחד הלכה אמא אליו וביקשה שיתערב למעננו, כפקיד גבוה אצל השלטונות. הדבר היחיד שביקשה ממנו הוא, שידאג לכך שהכינוי "קולאק", שדבק באבי, יימחק, ואז נוכל כולנו לחזור הביתה בשלום. בוניו לא חשב כלל לעזור לנו ובמקום זאת ענה לאימי:

"עד עכשיו אתם ישבתם על הכיסא הגבוה, ועכשיו אנחנו נמצאים עליו".

לשמע התשובה הזו, היה לנו ברור, שאיננו יכולים לחזור הביתה ושנצטרך להיפרד ולהתחבא כל אחד בנפרד.

(בשנת 1989, לאחר נפילת החומות של המשטר הקומוניסטי, התקשר אלי בוניו, בזמן שביקר את אחיו, שגר בקיבוץ עין המפרץ, ושאל אותי אם אוכל לעזור לו, באם יחליט לעבור לחיות לישראל. תשובתי הייתה לאו גדול).

עד היום אינני יודע, היכן התחבא אבי במשך הזמן הזה. כנראה אצל אחד מאחיו. גם מקום המחבוא של אימי לא היה ידוע לי. אני חייתי במשך אותו הזמן – תקופה של שנה וחצי – אצל הסבתא שלי רוזה בצ'ורטקוב. אילו זיכרונות נחמדים יש לי מאז.

לסבתא היה בית גדול ויפה. אף יום אחד לא היה דומה למשנהו. כל יום, הסבתא הייתה מתכננת משהו. היינו הולכים העירה אל האחות הגדולה של אימא, הולכים לטייל, משחקים קלפים או דומינו, בקיצור, החיים זרמו בשלווה. חוץ מזה, הסבתא פינקה אותי בצורה נפלאה. כל דבר שביקשתי קיבלתי. כל בוקר, כאשר האופה עבר לידנו עם טס גדול של דברי מאפה, הייתי צריך לבחור לעצמי לחמנייה, אז הוא היה מוריד מראשו את הטס הגדול ושם את הלחמנייה בידי לכבודה של הסבתא. היה לי קשה להחליט, ולקח הרבה זמן עד שהחלטתי איזו לחמנייה לקחת. אך הוא, בגלל הכבוד שנתן לסבתא שלי, אף פעם לא הוציא הגה מפיו, למרות שהיה חסר סבלנות ודילג מרגל לרגל. כך זה היה בכל יום.

למרות שהיה לי מאוד טוב, התגעגעתי להורים שלי. אבא היה חסר לי פחות מאימא. למזלי היא ביקרה אותי לעיתים קרובות, בשבתות ופעם אחת בחג גם אבא ביקר אותי. כאשר אימא חיה בנפרד ממני והיה לה זמן מוגבל לביקור אצלי, הייתי בוכה בצורה נוראית. בהבנתי הילדותית, לא הבנתי שהפרידה גורמת כאב לב גדול גם לה, דבר שהיא לא רצתה להראות לי. היא תמיד פינקה אותי, הייתה נשכבת לידי במיטה שמה את ידה על ראשי ושרה. קולה המרגיע והשקט והמנגינה המרדימה גרמו לי להירדם. כאשר התעוררתי בבוקר שכבה לידי תמיד הסבתא רוזה, והחיים היו שוב ורודים.

השיר שאימא שרה לי ואני זוכר אותו הוא "שקדים וצימוקים" באידיש.

החיים שלי בצ'ורטקוב התקיימו בשני בתים. רוב הזמן הייתי בבית של סבתא רוזה ובשאר הזמן בבית הדודה רבקה.

הבית של סבתא היה גדול. באמצע היה הפרוזדור, בצד שמאל היו חדרי המגורים שכללו מטבח גדול ומרווח, ועוד שני חדרים. בשלושת החדרים האלה גרנו אני וסבתא. החדרים בצד ימין של הפרוזדור היו מושכרים לזוג ואלה היו כל הזמן רבים. מהפרוזדור יצאו מדרגות, שהובילו למעלה, לעליית הגג.

הבית של דודה רבקה היה צמוד לקרקע. הגג היה מכוסה בלבנים אדומות. גם בבית הזה היה פרוזדור, חדר מגורים גדול, מטבח ענקי ושני חדרי שינה. בכל הבית היה סדר מופתי, תמיד היה הכול מסודר. כאשר הבטתי אל תוך חדר השינה ראיתי תמיד את המיטות מסודרות למופת, כאילו מישהו עבר עליהן עם מגהץ.

קרוב מאוד לבית של רבקה זרם נחל, שמעליו היה גשר אחד בלבד.

משנת 1940 עד 1941 היו לי חיים עצמאיים, שהתחלקו בין הדודה רבקה והסבתא רוזה. אף פעם לא חזרנו אל הבית שלנו. אבא, אימא ואני חיינו בנפרד. הסכנה שבה חיינו התבררה לי רק מאוחר יותר.

הדודה רבקה, הייתה נשואה לבן ציון פירשלנדר. היה להם בן אחד בשם הירש אשר למד כבר בבית ספר תיכון. בן ציון עבד כרואה חשבון, הדודה רבקה הייתה עקרת בית, שטיפלה בשני הגברים שלה ובמשק הבית.

במאי 1942, הדודה רבקה עם בנה הירש, הושמדו במחנה ההשמדה אושוויץ. בן ציון שרד את המלחמה. הוא דיבר טוב גרמנית ומקצועו כרואה חשבון הביא תועלת לגרמנים והתאים לצרכיהם. התפקיד המיוחד שלו היה, לרשום את שמות היהודים שהוצאו מהגטו והועלו על קרונות המסע, שהובילו אותם למחנות ההשמדה.

הוא היה צריך לספור בדיוק את מספר האנשים שהוטענו לתוך כל קרון – 90 במספר לא פחות ולא יותר.

יום אחד, כאשר היה בתפקיד זה של העמסת היהודים על הקרונות, הביאו גם את אשתו ובנו יחידו למגרש, הוא היה צריך לרשום גם אותם עבור הסטטיסטיקה. הוא שתק, ללא יכולת להוציא הגה מפיו, מבלי לבקש את התערבותו של הגרמני הממונה עליו, עבור משפחתו שלו. במבט מאובן הוא ביצע את תפקידו המאולץ.

במו עיניו ראה כיצד אשתו ובנו יחידו מוכנסים לתוך הקרון בצורה ברוטאלית, ומובלים אל מחנה השמדה.

גם סבתא רוזה, האימא של אמי הובלה באותו המשלוח.

הוא ביצע את התפקיד באופן מכני, מבלי להבין מה עיניו רואות, ומה שידו הימנית כותבת – פירשלנדר. הוא לא יכול היה להציל את משפחתו ובכל זאת שרד את המלחמה.

ב- 1946 פגשנו אותו בבית הסבתא חיה, הוא היה אדם שבור. הוא ברח לקולומביה ושם נפטר בשנת 1986. לישראל פחד לבוא, כי הרגיש את עצמו לא ראוי, להניח את רגלו בארץ המובטחת, כיוון שהוא עזר לרוצחים הגרמנים.

זה היה בפסח 1941, קצת לפני פרוץ המלחמה בין גרמניה לרוסיה, כאשר לזמן קצר התאספנו בתוך הבית שלנו. גם האח האמצעי של אבי, עורך הדין, בא אלינו עם אשתו יטקה ובתו ירקה. בזמן המלחמה ירקה ניצלה כשהתחבאה במנזר. אחרי המלחמה מצאנו אותה והיא הגיעה לישראל. ממשפחתו של האח האמצעי היא היחידה שנשארה בחיים.

המשפחה של האח הבוגר נכחדה כולה.

כאשר אני חושב על בת דודתי ירקה, אני מיד מזכר שבכל פעם שהיו באים לביקור, הם הביאו לי מהעיר הגדולה, למברג (לבוב) 200 גרם שוקולד וכך דמיינתי לי את החיים בעיר הגדולה.

את ליל הסדר של שנת 1941 הכינה סבתא חיה בצורה מאוד מיוחדת. האם היא הרגישה במשהו? בשבילנו הייתה זו הארוחה המשותפת האחרונה, אבל אז עדיין לא ידענו זאת. בלילה הזה, אחרי תקופה ארוכה, שוב התאחדנו והיינו יחד. לאחר תקופה כה ארוכה שלא התראינו, נראה היה לנו ששוב הגענו אל השלווה.

אבל שום דבר לא היה כפי שנראה.

הכלב שלנו, רקסי, הרגיש זמן רב לפנינו, שדברים רעים הולכים ומתקרבים. האם זאת הייתה אזהרה בשבילנו? האם הוא רצה להעיר אותנו? ולמה הוא נשך אותי, ילד שהכיר מילדות, בידי הימנית בלי סיבה כלשהי? כנראה החוש שלו אמר לו, שמשהו נוראי עומד לקרות לנו, זה היה תלוי באויר.

לצערנו הרב, לא הבנו את האזהרה של כלבנו האהוב והמשכנו קדימה.

באופן פתאומי וללא כל אזהרה מוקדמת התקיפה גרמניה הנאצית את רוסיה ב – 22 ליוני 1941. יהודים אחדים שהיו חברי המפלגה הקומוניסטית, הצטרפו לנסיגה של הצבא הרוסי למזרח. גם בוניו וכל משפחתו (אשתו הייתה אז בהריון) הצטרפו לנסיגה יחד עם הצבא הרוסי. הם אספו את כל הדברים הנחוצים להם על עגלה רתומה לסוסים ועברו את הגבול הפולני לכיוון רוסיה. בגבול דרשו הרוסים מבוניו לתת להם את העגלה והסוסים, וכשלא הסכים, הכריחו אותו להצטרף לצבא הרוסי. הסוס והעגלה הוחרמו ובוניו נאלץ לשרת כמה שנים בצבא האדום. משפחתו המשיכה בכיוון מזרחה להרי אוראל.

אבא היה באותו זמן משוכנע לגמרי שאסור לשתף פעולה עם הרוסים. בסתר ליבו הוא חשב שהגרמנים יבואו במהרה והרוסים יעזבו את האזור שלנו. הייתה זו משאלתו של אבי ותקוותו, כי עם בוא הגרמנים, יוכלו היהודים שוב לחיות חיים נורמאליים, כמו עד 1939. הדברים שסיפר לנו היהודי הנודד מגרמניה, על הזוועות שהגרמנים עשו ביהודים, לא התקבלו על דעתו של אבא שלי. "לא יכול להיות", חשב, "העם הזה הוא עם תרבותי, מחונך ולא מסוגל לאכזריות". על סמך ההבנה הזו החליט אבא שנשאר במקומו. כך נכנסנו שוב לתוך הבית שלנו.

יום אחד עבר ליד הבית חייל רכוב על תלת אופנוע בדרכו לבוצ'אץ'. בשבילנו זה היה מובן, שמעתה והלאה, תחת הכיבוש הגרמני, החיים שלנו יתנהלו בכיוון הנכון.

אבל איזו אכזבה! אחרי החייל הראשון, באו חיילים נוספים. הם לבשו בגדים אפורים. אנחנו עדיין הרגשנו בטוחים. אחריהם הגיעו אנשי הגסטאפו (המשטרה החשאית הגרמנית) בתלבושותיהם השחורות. בתחילה לא ידענו דבר על התפקיד המיוחד של הגסטאפו. אולם לא עבר זמן רב ונדע לנו מהו אותו תפקיד מיוחד המוטל עליהם – לבצע את ההחלטה שהתקבלה ע"י השלטון הגרמני בועידת ואנזה בשנת 1941 - להשמיד את היהודים. כאשר תושלם השמדת היהודים והגזע הארי ישוחרר מיהודים וכן מצוענים יהיה זה "הפתרון הסופי". (איזה רעיון גדול...)

חודש לאחר כניסת הגרמנים, החלו אנשי הגסטאפו בעבודתם. כל הגברים היהודים בגילאי 20-50 שנה, היו צריכים להתייצב במשרדי הגסטאפו ושם עצרו אותם מיד. בין העצורים היה גם אבא. כאשר אימא הלכה למשרדי הגסטאפו לשאול על אבי, ענו לה כי אם תשלם \$1000 היא תוכל לשחרר את בעלה הביתה. היא רצה מהר הביתה, הוציאה את הכסף הדרוש מהמחבוא, הביאה אותו למשרדי הגסטאפו ושיחררה את אבא.

כל אותם גברים שבמשך 3 ימים לא יכלו משפחותיהם לפדות אותם, הובלו לגבעה מעל לבוצ'אץ' שנקראה "הפודור" – גבעת הטיולים היפה ביותר בעיר, שגובהה כ-400 מטר.

שם נתנו להם את ביד והם חפרו יחד בור גדול – שהפך להיות קברם העצמי.

אחרי שביצעו את העבודה נעמדו כולם בשורה לפני הבור, ירו בהם והם נפלו לתוך הקבר שחפרו לעצמם.

אבא שלי שמע מרחוק את הצרחות והצעקות, ולפתע התברר לו, שדעתו על העם הגרמני היא הטעות הגדולה ביותר של חייו. לצערו הרב, באה ההארה הזו מאוחר מדי. הגסטאפו יסד את "היודנראט". זה היה משרד שתפקידו היה לתווך בין הגסטאפו לאוכלוסייה היהודית.

בפברואר 1942, נוסד הגטו בבוצ'אץ'. חומה בגובה של 4 מטר מגודרת בגדר תיל, הקיפה את הגטו, שהיה מקום המיועד ליהודים בלבד. הגטו כלל רחוב אחד בלבד והיו בו כ- 40 בתים. כל היהודים מהעיר בוצ'אץ' ומהכפרים באזור, הוכרחו להיכנס לתוך הגטו. את היהודים גרשו כמו עדר כבשים לתוך הגטו. כל הקבוצות היו עוברות ליד הבית שלנו. מבפנים היינו רואים מה קורה בחוץ. סבתא חיה ריחמה על קבוצות היהודים שהובלו, שבאופן אכזרי הוצאו מתוך בתיהם. היא חשבה שהיא צריכה לעשות את הדבר האנושי המינימלי. היא מילאה סיר גדול עם מים והביאה את הסיר למסכנים שבחוץ. מתוך החלון של הבית שלנו ראינו בבהלה שנוצרה, כיצד איש גסטאפו נותן מכה עם כת רובה על גבה של סבתא שלנו, ומצרף אותה אל האחרים. היא הושמדה במחנה ההשמדה חאלם. באותו רגע, ראיתי בפעם הראשונה בחיי, פחד ואכזבה על פניו של אבא שלי.

כשאני נזכר בזה היום, אני יכול לשער מה התרחש בנפשו של אבא שלי, כאשר הוא היה חסר אוניו להתנגד וראה במו עיניו מה עושים לאימא שלו. הוא – שהיה ידוע ומפורסם בכל האזור כאדם העשיר ביותר, הכול-יכול והמכובד ביותר, לא יכול להשפיע בשום אופן בכדי למנוע מאימו את מר גורלה. האם לא הרגיש את עצמו אשם במידה מסוימת? האם לא הוא היה זה, שהחליט להישאר במקום למרות כל האזהרות? כן, הוא הרגיש רגשות אשמה על הקורבן הראשון שהקריב – אימא שלו וסבתא שלי - חיה שוורץ.

מרגע זה והלאה נהפך אבא לאדם שבור. בשבילי הייתה זו אכזבה, לראות במצב הזה את אבי המכובד, שכל כך הערצתי ואהבתי.

הגטו היה ברחוב אחד ארוך אשר בשני צדדיו עמדו בתים. גם הבית של בת דודה של אבי, פרומצ'ה היה בתוך הרחוב השייך לגטו. אצל פרומצ'ה גרנו אחרי שהכריחו אותנו לעזוב את הבית שלנו, בדומה לכל שאר היהודים מהאזור, שנאלצו לחיות בתוך בתי הגטו הדחוס. דודה פרומצ'ה, הייתה אשת חיל. אני נזכר, כשהיינו באים לבקרה בבוצ'אץ' היא כיבדה אותנו במיץ דובדבנים. זה מעין מרק עשוי מדובדבנים חמוצים שמוגש קר. אצל הדודה פרומצ'ה היו מטעמים נוספים: מלפפונים חמוצים מעשה ידיה וכמובן כרוב כבוש, שהיה נמצא בתוך המרתף מוכן לאכילה.

באותו היום, כשהכריחו אותנו להיכנס אל ביתה, היא הציעה לנו מיד את המטעמים המיוחדים שלה. אותי זה שימח מאוד. למזלי הגדול לא היה לי שום מושג על המצב הנוראי שבו היינו.

בעלה של פרומצ'ה היה חייט הוא נראה בדיוק כפי שילד מתאר לעצמו חייט: הוא היה נמוך קומה, הרכיב משקפיים על אפו וזקנקן קטן השתלשל מפניו.

מטילדה בת ה-16 הייתה הבת שלהם.

חוץ מהורי וממני נכנסה גם ינטה עם בנה רפאל, לגור בביתה של פרומצ'ה. ינטה הייתה אחותה של פרומצ'ה. הבית היה קטן. קטן מדי לכל כך הרבה אנשים, אף אחד מאתנו לא היה רגיל לגור בצוותא, בצפיפות שכזו. אולם לפחות היינו כמשפחה אחת גדולה. במבט לאחור, אני חושב שזו הייתה נחמה פורתא לכולנו.

בסופו של דבר אני הרגשתי את עצמי במצב מאוד נוח, כילד יחיד בין כל המבוגרים.

במשך הזמן, כל הגברים הוצאו ונלקחו לעבודות כפיה. מסביב לגטו הייתה חומה בגובה 4 מטר ומעליה, בנוסף, גם גדר תיל. בזמן שהיהודים עבדו בעבודת הכפייה, השגיוח עליהם אנשי הגסטאפו כל העת.

בתוך חומת הגטו היו שני שערים, שעליהם השגיוח חיילי הגסטאפו. דרך שער אחד, שהייתי קורא לו שער המתים, היו מוציאים את אלה שמתו מרעב או מחלות. משם גם הוצאו האנשים הבריאים למוות במחנות ההשמדה.

השער השני, שימש למטרה אחרת. הייתי קורא לו שער התקווה הקטנה, כי דרך הפתח הזה הכניסו אנשי היודנראט מצרכים שונים לתוך הגטו (כמובן תמורת תשלום נאות). אך מה עם אלה שהיה להם מעט כסף או לא היה להם כסף כלל? אלה היו צריכים לרעוב או לקבץ נדבות. הגרוע ביותר היה סבלם של הילדים שהוריהם כבר לא היו בין החיים. רבים מהם היו יושבים ברחוב עצובים ורעבים, היו מקבצים נדבות ומתחננים לפרוסת לחם. פעם אחת ראיתי אימא עם ילד קטן יושבים על הרצפה ברחוב. היא הייתה ללא כוח חיות לחלוטין, וכאשר מישהו הגיש לה חתיכת לחם, היא נפלה לה מהידיים. אחרים ראו את זה והבינו מה יקרה עוד מעט. נוצר סביבם מעגל של אנשים שכולם מחכים לרגע בו המוות הגואל ייקח אותם, ואז הם יוכלו לאכול את חתיכת הלחם.

כל תושבי הגטו היו צריכים לשאת על זרועם, את הטלאי הצהוב עם מגן דוד. על תג שחור היה מצויר מגן דוד צהוב. אם מישהו היה מעז לא לשאת את הטלאי הצהוב ברחוב, והיה פוגש אותו איש גסטאפו, סופו היה מר ואכזר. תקפו אותו עם כלבים שנשכו אותו עד מוות, ובסופו של התהליך ירו בראשו ליתר ביטחון.

דבר שהתרחש לנגד עיני היה כך: אימא צעירה החזיקה בזרועותיה תינוק בן יומו. לתינוק לא היה טלאי צהוב על הזרוע. פתאום רץ אליה איש גסטאפו, הוציא מידיה את התינוק, תפס אותו ברגליים עם הראש למטה והרג אותו כשהטיח את ראשו של התינוק אל עמוד חשמל.

סגורים כמו בבית סוהר, העברנו את הימים, מבלי לדעת כמה זמן עוד נשאר לנו להיות בתוך הגטו. הבית נהיה צפוף יותר בכל יום, כי הכניסו אליו אנשים נוספים. לא היה לנו כל קשר עם המשפחה שלנו בלבוב ובצ'ורטקוב. אפשרויות התנועה שלנו היו קטנות. אי אפשר היה לחלום לצאת מהגטו כאדם חופשי.

אבל אבי, לא חשב כלל ליפול לייאוש. כך תכנן אבי תוכנית סודית, כדי שאפשר יהיה לצאת משם, ואף התחיל להפעילה. הוא שכר דירה אחרת ליד חומת הגטו עבור שלושתנו. מיד לאחר שעברנו לשם, התחיל אבא, בשיתוף עם יהודים אחרים מהבניין, וללא כל כלי עבודה, לחפור מתחת לבית, שתי מנהרות, שכל אחת מהן פונה לכיוון אחר. מנהרה אחת תוכננה לעבור מתחת לחומת הגטו. בעזרת מנהרה זו תכנן אבא לעזוב את הגטו ולהגיע אל הכפר בכדי לקנות אוכל. הוא גם חשב שבחסות החשיכה נוכל כולנו לעבור אל החופש. היציאה של המנהרה הייתה בקרבת הנחל, במקום הנוח ביותר למעבר רגלי בתוך הנחל. זו הייתה האפשרות היחידה לעבור את הנחל לצד השני, כי הגשר היה שמור ע"י הגסטאפו.

המנהרה השנייה הייתה למעשה מחבוא. היא ירדה לעומק האדמה, והיוותה "בונקר" שהכניסה אליו היתה ממרתף הבית. בבונקר הזה נוכל להסתתר בזמנים שתהיה "אקציה".

היו חמש אקציות בגטו. האקציה הייתה פעילות מתוכננת מראש על ידי הגרמנים, בה הם תפסו מספר גדול של יהודים למלא את המשלוח הבא של קרונות המשא המיועדים אל המוות.

הדירה החדשה מצאה חן בעיני. היו כאן ילדים שיכולתי לשחק איתם סוף, סוף. עד עכשיו הייתי מוקף בדודות, דודים ובני דודים, דבר שהיה יפה בתחילתו אבל לאורך זמן, כשכל אחד מהם חי בתוך עולמו, לא היה להם הרבה קשר ועיסוק איתי. עכשיו, עם ילדים בני גילי, היה לי הרבה יותר מעניין.

היו שם בנים נוספים וגם בנות. מהבנים הגדולים, גם נודע לי משהו על סקס. הנושא הזה עניין אותי עוד קודם לכן, כאשר גרנו בכפר. לאבי היה אז חבר שהיה מבקר אותנו ומביא איתו את בתו הקטנה, שהייתה בגילי. כאשר ההורים שלנו שיחקו בדומינו אנחנו הילדים בילינו את זמננו באופן פרטי משלנו. ופעם אחת, סקרן כפי שהייתי, הסתכלתי לה מתחת לשמלה, דבר שלא השביע את סקרנותי.

אחרי שהושלמה בניית המנהרות, היה אבי יוצא פעם בשבוע מאוחר בלילה, בחושך גמור, והיה עובר במנהרה לכיוון הכפר. הוא היה עובר בתוך מעבר רדוד בנחל, היה מתגנב כגנב בלילה לתוך הבית שלנו ומוציא ממקום מסתור, שהיה ידוע רק לו ולאיימא, סכום מסוים של כסף. בכסף זה, הוא היה קונה בשבילנו מזון אצל האיכרים ולפני הנץ השחר וזריחת החמה, היה חוזר אלינו ועל כתפיו שני שקים, באחד מהם תפוחי אדמה ובשני בשר.

בביקוריו השבועיים בכפר, יצר אבא קשר עם איכר פולני בשם וויכריק, שגר עם אשתו ובתו בשולי היער. שני הגברים עשו הסכם ביניהם לפיו וויכריק יבנה עבור משפחתנו הקטנה מחבוא, שבו נוכל לשרוד את המלחמה. את כל התשלומים שילם אבא בדולרים, ומלבד זאת הוא חתם לוויכריק, שאחרי המלחמה ייתן לו 15 דונם אדמה, שני סוסים וארבע פרות.

ליד הבית שגרנו בו בגטו זרמו כל הזמן מים שנבעו ממעין. משם לקחנו מים טובים לשתיה, לבישול ולרחצה. אנחנו הילדים שיחקנו ברצון ליד המעין. האבנים בתוך המעין היו חלקות ופעם אחת תוך כדי משחק התחלקתי ונפלתי. בדיוק באותו הרגע, הגיעה עגלה רתומה לשני סוסים ועלתה עלי כר, שהגלגלים של העגלה עברו משני צידי גופי. בדרך נס לא נפגעתי כלל, אף שעה לא נפלה מראשי ויכולתי מיד לקום.

מתוך החלון, ראתה אימי את המתרחש, ורצה אלי מתוך הבית בצעקות רמות. היא הרימה אותי על זרועותיה, חיבקה ונישקה אותי ואולי אפילו, מתוך תודה לאלוהים, בכתה בעצמה.

כדי שדבר כזה לא יקרה שוב בעתיד, היא עשתה מעשה משונה שהיה כמו מעשה כישוף: היא הכניסה מספר פחמים לזהטים לתוך כוס של מים קרים. כאשר עלה עשן ובועות אוויר יצאו מתוך המים, היא אמרה מספר מילים, אולי כישוף, ושפשפה את מצחי ואת אפי עם הפחם המקורר שהוציאה מהמים. מאז כולם היו בטוחים שדבר כזה לא יקרה יותר בחיי (האם זה באמת לא יתגשם?)

אדון וויכריק היה איש רזה, בעל חזות גבוהה ושפם ארוך, כמו של "קיסר וילהלם", שהסתלסל כלפי מעלה משני צידי הפנים. הגברת וויכריק הייתה אישה נמוכת קומה, בגובה של כ- 1.50 מטר, רזה ומצומקת. לשניהם הייתה בת בשם יוז'יה בת 16 שנה.

במשפחת וויכריק מצאנו את המושיעים שלנו.

לא רק שהוא סיכן את חייו ואת חיי משפחתו, בכך שהחביא יהודים – הכסף שאבי נתן לו היה רק גורם קטן במעשה שלהם כלפינו – בנוסף, הוא היה מנחם אותנו כאשר היינו מאבדים תקווה וזורע בנו את המחשבה, שאנחנו נצא לחופשי כאנשים נורמאליים.

לפי בקשתו של אבי, בנה אדון וויכריק קיר מפריד בתוך המחסן שלו, כך שהחלק הקדמי נראה כמחסן רגיל. מאחורי הקיר הבנוי, היה המחבוא שלנו. היציאה הייתה רק לכיוון עליית הגג. גובה המחבוא היה 2 מטר, אורכו 2 מטר ורוחבו 1.5 מטר.

בתוך המחבוא היו שני דרגשים מעץ, שעליהם שמו קש כמצע. מלמעלה הייתה יציאה אל עליית הגג, שהייתה מכוסה בקש לשם הסוואה. שני הדרגשים, שימשו לישיבה ולשינה גם יחד. לפי התוכנית, ההורים שלי היו צריכים לישון יחד בדרגש התחתון ואני לבד בדרגש העליון.

אבל הכול השתנה מן הקצה אל הקצה.

במקום שלושה אנשים - המשפחה המצומצמת שלנו - היינו במחבוא שישה אנשים והתחבאנו במקום הזה יחדיו במשך 14 חודשים.

בתוך המחבוא, לא היו חלונות ולא דלתות. רק בלילה בחסות החשכה ורק כאשר אדון וויכריק הוציא את כלבו עם שרשרת מסביב לבית, יכולנו לעזוב את המחבוא, לרדת לתוך הבית, לנשום אוויר צח וליישר רגליים.

בכדי לעשות זאת היה עלינו לעלות בסולם, להרים את כיסוי המחבוא ע"י דחיפה מבפנים החוצה, ללכת מספר צעדים על עליית הגג, עד למקום שבו שם לנו אדון וויכריק סולם לירידה, שבעזרתו ירדנו לתוך הבית. במשך היום הסולם היה מוחבא כדי שאיש לא יוכל להשיגו. כאשר ירדנו, היינו מקבלים את ארוחת הערב, שכללה תפוחי אדמה וחלב, כי אלו היו המצרכים היחידים שהיו לאדון וויכריק לתת לנו.

האקציה הראשונה בגטו נערכה בספטמבר 1941.

אקציה פירושה – שאנשי הגסטאפו בצעקות נוראיות, נכנסים לתוך הבתים של הגטו, ששם גרים יהודים ודוחפים אותם החוצה, דרך שער המוות, לכיוון תחנת הרכבת.

בזמן האקציה, היו מכניסים כ - 90 איש לתוך כל קרון בהמות. כל האנשים היו צריכים להרים ידיים למעלה, כדי שיהיה מקום בקרון למספר המרבי של האנשים. הילדים נזרקו על ראשי המבוגרים.

כאשר כ 9-10 קרונות היו מתמלאים, היו דלתות הקרון נסגרות מבחוץ והרכבת החלה בנסיעה לכיוון מחנה ההשמדה. מאחור, בקרון האחרון, עמדו 5-6 חיילים גרמניים עם נשק, שהשיחו כי איש לא יברח מהרכבת הנוסעת.

כדי לעשות את הצרכים היה בקרון רק דלי אחד לכולם. כאשר הדלי היה מלא, היו צריכים לעשות את הצרכים כל אחד מתחתיו. לפעמים גם דלי לא היה בקרון, כי במקומו אפשר היה להכניס יהודי נוסף.

המצב הנוראי בתוך הקרון, נמשך בין יום אחד לארבעה ימי נסיעה, עד שהגיעו אל המקום המיועד. הסיבה לכך הייתה, שבכל תחנה היו מוסיפים עוד קרונות לרכבת. סיבה נוספת הייתה, שמסילת הרכבת הייתה עמוסה בקרונות מסע, שהובילו נשק ואספקה לצבא הגרמני.

רעב, צמא ועמידה ממושכת, הפחיתו את מספר האנשים החיים שנותרו בקרונות. גופות היהודים המתים נשאו בין היהודים החיים, והוצאו מהקרון רק כשהגיעו למחנה ההשמדה.

בעקבות מידע שאבא שלי קיבל מאנשי היודנראט, על קיום האקציה הראשונה, ברחנו דרך המנהרה לבית של וויכריק, ושם הסתתרנו במשך 3 ימים. לאחר מכן נאלצנו לשוב אל הגטו כי המחבוא עדיין לא היה מוכן.

כל זמן שהיינו אצלו בבית, אדון וויכריק לא נתן לאיש להיכנס אליו פנימה. הוא סיפר לכולם שאשתו חולה במחלה מדבקת, ואסור להתקרב אליה.

אחרי 3 ימים, חזרנו אל הגטו. הכול התנהל שם כרגיל. אבל בשקט הזה היה משהו מאיים, משהו שיקרי, משהו נורא. זה היה שקט כמו של חיה פראית, שהשביעה זה עתה את רעבונה ונראית בשלב זה לא מסוכנת, שוכבת לה ומתחממת בקרני השמש. אבל כאשר החיה הזו שוב תרעב, היא תתנפל שוב ביתר שאת.

אימא שלי, שהייתה אשת עסקים, חיפשה תעסוקה וגם הכנסה, שתביא לה קצת כסף. היא קילפה כמויות גדולות של תפוחי אדמה, שאבא שלי הביא מהכפר, ריסקה אותם ועשתה מהם לביבות. אבא, שהיה פעם כה גאה, היה יוצא עם טס גדול, מלא בלביבות טריות למכור ברחובות הגטו את הבלביבות שאימא שלי הכינה. אלו רגשות עברו בליבו של אבי ברגעים אלו? הוא, שהיה פעם האדם העשיר ביותר והמכובד ביותר וכולם קינאו בו – עכשיו הוא יוצא לחפש את פרנסתו כמוכר ברחוב. כל פעם שראיתי אותו יוצא מהבית, עם הטס המלא, הייתי מביט בפניו ורואה אדם שבור.

לאחר 3 חודשים התקיימה האקציה השנייה.

היינו מופתעים לגמרי. מרחוק שמענו את הצרחות הנוראיות של אנשי הגסטאפו וצעקות השבר של היהודים. היה מאוחר מדי לעזוב את הגטו.

למזלנו, המחבוא מתחת למרתף היה מוכן. היינו כ-30 איש: גברים, נשים וילדים, שנאלצו להתחבא בתוך הבונקר. הבונקר היה מוסווה מלמעלה וכך, האדם האחרון שנכנס לתוכו היה צריך לכסות את הפתח ולא ניתן היה לראות את הפתח לתוך המחבוא.

בקושי הצלחנו לרדת אל מקום המחסה. כעבור מספר דקות שמענו צרחות נוראיות, דפיקות של מגפיים על הרצפה מלמעלה ואת אנשי הגסטאפו מתרוצצים בתוך הבית.

יחד איתנו בתוך הבונקר היה ילד קטן כבן 3 שהתחיל לבכות כאשר שמע את הרעש מלמעלה. כולנו נכנסנו לפחד נוראי, נשימתנו נעתקה וחששנו כי בכיו של הילד הקטן יסגיר אותנו לגרמנים. מתוך דחף פתאומי ופאניקה בלתי נשלטת, לקחה אימו של הילד כרית ושמה לו על פיו בכדי להשתיקו.

עברו מספר דקות מעטות, עד שאנשי הגסטאפו נוכחו לדעת שהדירה ריקה מאדם ועזבו אותה. הבית התרוקן שוב. אולם, מספר הדקות המועט, שהכרית הייתה מונחת על פניו של הילד הקטן, הספיקו כדי לגרום למותו.

כאשר האם הצעירה – שמה היה מינה רוזנר - ראתה לנגד עיניה את ראשו הכחול של ילדה, והבינה כי במו ידיה חנקה למות את ילדה היחיד, היא קיבלה התקף של היסטריה וצעקה מתוך טירוף ובקול חזק. אני נבהלתי מאד והיא לא מצאה מנוח לעצמה. דעתה נטרפה עליה, היא לא חזרה לעצמה לעולם.

אבא שלי לקח אותה תחת השגחתו, כי היא הייתה קרובת משפחה שלנו וצירף גם אותה למחבוא שלנו בעתיד.

אחרי האקציה השנייה, התחילו החיים לזרום שוב בשגרה רגילה, כאילו נורמאלית. שוטרי היודנראט, ניסו לארגן שיגרת חיים מינימאלית בתוך הגטו, ע"י הפעלת בתי כנסת ובתי ספר מאולתרים. כולם חיכו שהזמנים ישתנו ויבוא עתיד טוב יותר. אבל הימים הלכו ונהיו גרועים יותר ויותר. בכדי להרוויח קצת כסף לקנות לחם, היו הילדים מוכרים סיגריות ביחידות בודדות. הרעב והמחלות גרמו לתמותה רבה והמוות שלט בגטו ביד רמה.

כשלושה חודשים מאוחר יותר באה האקציה השלישית. עבורי ועבור אבי, היא הייתה הגרועה ביותר.

באותו זמן ממש, היינו בשוק ומכרנו לביבות. לפתע, ללא הודעה מוקדמת הוקף השוק ע"י הגסטאפו. הם התחילו לדחוף אותנו, יחד עם יהודים אחרים, אל תוך תחנת הרכבת. אבא שלי שמט את הטס עם הלבבות על הרצפה, הרים אותי על כתפיו וכך המשכנו להתקדם. הייתי אז ילד בן 7.

אבי נשא אותי כל הזמן ואני ישבתי על כתפיו, עד שהגענו לאחד מקרונות הבהמות שהמתינו בתחנת הרכבת. כפי שהוזכר קודם לכן, לתוך כל קרון הוכנסו 90 איש, כולם עם הידיים למעלה. עדיין לא הבנתי דבר. אבא היה שקט לגמרי, לא הוריד אותי מכתפיו, ולא נתן לי להבין באיזה מצב נוראי אנחנו נמצאים. היה די נוח על כתפיו וכאשר אבא היה לידי, תמיד האמנתי כי שום דבר לא יקרה לי. עלינו לקרון.

לאחר שהקרון שלנו התמלא עד אפס מקום, נסגרו דלתות הקרון מבחוץ. לאחר מכן מילאו את הקרונות האחרים. כל הזמן הזה, המתנו בתוך הצפיפות בפנים. בתוך הקרון, האוויר היה דחוס, היה חם ומחניק והיה גם חשך מאוד. היה רק חלון אחד קטן, שהיה סגור עם קרשים וחוטי תיל. אבא שלי, שהיה אדם גדול וגבוה, הצליח, בעוד אני עדיין ישוב על צווארו, להידחק בסמוך לחלון היחיד.

הרכבת החלה בנסיעה ומיד התחיל אבא שלי, (כשאני עדיין יושב על צווארו) להכות עם המרפק שלו על הקרשים, שסגרו את החלון. לא עבר זמן רב והוא הצליח לשחרר את פתח החלון מהקרשים. הוא הרים אותי בזהירות ממושבי שעל כתפיו, אחז בשתי ידי והוציא אותי אל מחוץ לחלון בזמן נסיעת הרכבת. הוא התחיל לנענע אותי הלך ושוב, כמו בובה, כאילו הוא מחפש את הרגע המתאים, כדי לשחרר אותי. ואז, בסיבוב גדול ובתנפה, שיחרר את אחיזתו בידי ואני נחתי בתוך שדה חיטה. כתוצאה מהנפילה נשבר קרסול רגלי הימנית ואיבדתי את ההכרה. עד היום אינני יודע כמה זמן שכבתי שם פצוע בשדה.

לאבא שלי הייתה כוונה לקפוץ מיד אחרי שזרק אותי החוצה, אבל יהודים אחרים בתוך הקרון אחזו בו. הם פחדו מהתוצאות הבלתי רצויות וחששו שיבולע להם, אם אחד מתוך הקבוצה בקרון לא יתנהג כיאות.

אבא שלי נאבק בכדי להשתחרר מהם ולבסוף הצליח להוציא את פלג גופו העליון מן החלון, ורק רגליו נשארו בתוך הקרון בעוד האחרים מחזיקים בהן.

בינתיים הבחינו בנעשה אנשי משמר הגסטאפו שהיו בקרון האחרון. הם החלו לירות לכיווני כדי למנוע את קפיצתו החוצה. כדור אחד פגע בחלק העליון של זרועו.

באותו הרגע עזבו האחרים את האחיזה ברגליו והוא קפץ מתוך חלון הרכבת החוצה.

במשך כל היום, הלך אבא שלי בדרך חזרה לאורך פסי הרכבת וחיפש אותי. בערב כאשר החשיר, הצליח לבסוף להגיע למקום בו זרק אותי מהקרון.

ביתיים אני התעוררתי מעלפוני. שכבתי על הגב, הרגל כאבה, היה חושך והייתי לבד. חשבתי, מה קורה כאן? ופתאום אני שומע את קולו של אבי שקורא בשמי: מונדק!
"אבא, אבא", עניתי, ואז הוא עמד לידי, כמו תמיד, הרים אותי ושם אותי על כתפיו, למרות הכאבים שהיו לו מהכדור שפצע את זרועו.

היה לילה חשוך. שנינו היינו עייפים ומותשים מהתרחשויות של היום. אבל השמחה שאנחנו שוב יחד נתנה לנו הרבה כוח.

נכנסנו לתוך האסם הראשון שמצאנו והתחבאנו שם בתוך הקש. היינו עייפים ותשושים ונרדמנו מיד. עם הנץ השחר, כאשר הגיע האיכר לקחת מספוא לבעלי החיים, הוא גילה אותנו. הוא שמע את הרחש ומיד הכיר מי אנחנו וידע שאנחנו יהודים. הוא התחיל לצעוק שנעזוב מיד את המקום, כי הוא אינו רוצה יהודים בחצר שלו.

בשקט ובצורה מאוד מנומסת, ביקש אבא שלי קצת רחמים מהאיכר, שירחם לפחות על הילד ויביא לנו משהו לאכול. האיכר נעלם לתוך הבית והביא לנו לחם וחלב ועל כך היינו מלאי תודה לו. (מאז המלחמה ועד היום, לא הצלחתי, לדאבוני הרב, למצוא את עקבותיו של האיכר הזה. הייתי רוצה להודות לו).

אחרי ארוחת הבוקר המשביעה הזו, שמזמן לא אכלנו כמוה, פנינו לדרכנו אל מחוץ למקום. כמו תמיד, ישבתי על כתפיו של אבי. נכנסנו ליער הקרוב ושם המתנו במשך כל היום. בלילה התקדמנו לאורך פסי הרכבת לכיוון העיר בוצ'אץ'. וכך, במשך שלושה לילות הלכנו בחזרה לגטו בתקווה למצוא את אימא. במשך היום היינו מתחבאים בתוך היער ונחים ממאמץ ההליכה הלילי. אוכל לא בא לפינו, במשך כול אותו זמן, רק שתינו מים. בלילה הרביעי הגענו לבסוף אל המנהרה המוכרת המובילה לתוך הגטו ונכנסנו פנימה.

הרגשנו שוב בבית וקיוונו למצוא כאן את אימא, אבל אימא לא הייתה כאן.

מיהרנו לבית של פרומצ'ה, אולי אימא התחבאה שם.

על מדרגות הבית ראינו תמונה בלתי נשכחת. בעלה של פרומצ'ה, החייט נמוך הקומה, שכב בתוך שלולית דם, יריו על מפתן המדרגות של ביתו.

רגשותיי שלי ורגשותיו של אבי התקוהו – לא, הרגשות שלנו לא היו קהים. אולי הטבע עשוי כך, שהאדם יוכל לסבול רק מנה מסוימת של סבל וכאשר המידה הזו בנפש האדם מתמלאת, לא מופיעה כל תגובה שברגש וכך יכול האדם, לשמור על שיווי המשקל העצמי והנפשי.

וכך, ליד גופתו של בעלה של פרומצ'ה, שהייתה שרועה ליד המדרגות, לא יכולנו להזיל דמעה אחת. וכל מה שאמר אבי בכדי לנחם את שנינו היה: "מה שקרה היה יותר טוב בשבילי". כי החייט הקטן, לא יכול היה לעבור בשלום את הטלטלה שבתוך הרכבת הדחוסה כמונו. בבית חיפשנו את אימא.

בחדר צדדי קטן, כשהיא מתחבאת תחת המיטה, מצאנו את מטילדה, הבת של פרומצ'ה. ממנה נודע לנו מה התרחש במקום בזמן היעדרנו.

המחבוא (הבונקר) בבית של פרומצ'ה התגלה ע"י הגרמנים. הגסטאפו ידעו שבכל בית ישנם מחבואים שכאלה, בהם מתחבאים היהודים. וכך, בדיוקנות האופיינית לגרמנים, הם חיפשו בתוך הבתים. כאשר החשדות שלהם היו מתאמתים, הם היו מוציאים את היהודים מהמחבוא ביתר ברוטאליות ואכזריות ומובילים אותם אל הרחוב.

מטילדה סיפרה לנו שאנשי הגסטאפו נכנסו לתוך הבית במפתיע, ירדו במהירות בגרם המדרגות אל תוך המחבוא וגילו את כולם.

כל מי שהתחבא שם נאלץ לצאת החוצה. בדרך למעלה, מבלי להיגלות, פתחה מטילדה דלת שהובילה אל חדרון קטן, ונכנסה לתוכו. בתוך החדרון הייתה מיטה מתחתיה התחבאה מטילדה במשך שלושה ימים ושלושה לילות מבלי להוציא הגה מפיה. כך היא נשארה בחיים אחרי האקציה השלישית.

פרומצ'ה, אימה של מטילדה, בהיותה בדרך מהמחבוא החוצה, ראתה את מה שבתה עושה, ואמרה לה בפולנית, בעוד הגרמני שהולך אחריהם לא מבין ולא רואה דבר: "בתי אני עוזבת עכשיו לתמיד. היי בריאה", כך סיפרה לנו מטילדה.

זאת הייתה הפעם האחרונה שהאימא והבת התראו.

אביה של מטילדה, החייט נמוך הקומה, היה האחרון שיצא מהבונקר. כשעלה למעלה הוא אמר בשפה ברורה, שלא ימלא את פקודת הגסטאפו ולא יצטרף אל האנשים האחרים.

הממונה על אנשי הגסטאפו לא חשב הרבה, הוציא את אקדחו וירה בו לעיני הכול. בעלה של פרומצ'ה נשאר שוכב במקום שירו בו, ובאותו מקום בו שכב, ליד המדרגות, מצאנו אותו אבי ואני כשהגענו.

עוד סיפרה לנו מטילדה, שעוד לפני שהתחילה האקציה, היא רצה לביתה של אימא שלי כדי להתחבא יחד איתה.

אימא כבר לא הייתה בבית. היא יצאה דרך המנהרה שמתחת לגטו לכיוון החופש.

מטילדה נשארה לבדה מכל משפחתה. אבא שלי החליט, שהוא חייב לאסוף גם אותה, כפי שאסף את מינה שחנקה את ילדה במו ידיה. זה מה שהוא עשה. באותו הלילה עזבנו בחשאי: אבא, מינה, מטילדה ואני. יצאנו דרך המנהרה. כוונתנו הייתה להגיע לבית של וויכריק.

בדרך כמעט וקרה לנו אסון נוסף. מינה, שהייתה עדין בהלם נפשי, ואף אחד לא ציפה ממנה להתנהגות נורמאלית, צעקה לפתע בקול צלול לתוך הלילה החשוך: "תראו! שם על הגשר עומדים אנשי משמר של הגסטאפו!"

בדיוק אז יצאנו מתוך המנהרה, ועברנו במרחק קצר מהמשמר הגרמני. הגרמנים שמעו את צעקתה של מינה והתחילו לירות בפראות לכיוון שלנו. למזלנו הם לא פגעו.

סמוך לזריחת השמש הגענו לביתו של וויכריק. כבר מרחוק הוא הבחין בנו ובא לקראתנו לברך אותנו. וכך הוא אמר לאבא שלי: "יש לי הפתעה בשבילך, אשתך נמצאת אצלי". האם השמש באמת עלתה באופק, או שנהיה לנו כל כך בהיר בלב, כאשר ראינו את אימא יוצאת מהבית והתחבקנו כולנו? מצאנו את עצמנו שוב יחד, משפחתנו הקטנה הייתה שוב שלמה! מתוך שמחה גדולה שבלב, אימא התחילה לרקוד עם אבא. הוא היה עדיין מאופק ולא רצה להביע את רגשותיו בפומבי.

לא, זה לא היה חלום. אנחנו חיים והחיים הינם יפים.

לזמן קצר שכחנו עד כמה עגום הוא מצבנו, שכחנו את הדרך שעברנו בה, עד שהגענו לאותו בוקר. בתוך כל הקושי ולהרף עין, שכחנו שאנחנו בתוך המלחמה ולרגע קט, פרחו מזיכרוננו העובדה שהשנה היא שנת 1943.

המחבוא שהיה צריך להכין בשבילנו אצל משפחת וויכריק היה כמעט גמור ומוכן.

אימא, מטילדה, מינה ואנוכי נשארנו אצל וויכריק ואבא חזר פעם נוספת אל הגטו, כדי להביא לנו בגדים ודברים נוספים, שנשארנו בבית. מלבד זאת, הוא לא רצה בשום אופן להשאיר שם את חמישים הזהובים שהחביא בבית.

כאשר אבא אסף את הדברים שלנו בבית בגטו, הוא פגש את בן הדוד שלנו דוד.

ג'וניק (דוד) היה אז בן 22 והתחבא בתוך המחבוא, בבית שלנו בגטו. הוא היה עדיין בהלם, אחוז פחד מות ולא רצה להישאר לבד בגטו. אבא שלי הצליח להרגיעו במקצת ואז סיפר לו דוד מה קרה לו:

קבוצה של גברים צעירים, ביניהם דוד, רוכזו ע"י הגסטאפו ליד הנחל ושם עמדו לירות בהם. לפי פקודת הגסטאפו הועמדו הגברים הצעירים בשורה לאורך הנחל. אך לפתע הם החליטו להתמרד. דוד קפץ על אחד מחיילי הגסטאפו והוציא מידי את האקדח. החלו יריות ומהומה גדולה.

מספר צעירים הצליחו לברוח או לקפוץ לתוך הנחל. דוד לא ידע לספר מה קרה לשאר הצעירים. הוא עצמו קפץ לנחל, צלל לתוך המים ולאחר שחיה ארוכה בתוך מי הנחל, הצליח לצאת במרחק גדול משם.

לאחר שהצליח להציל את עצמו, נפל על דוד פחד גדול. הוא חשש שהגרמנים ירדפו אחריו משום שהצליח לירות על אחד מחיילי הגסטאפו.

כאן החליט אבא שלי, להביא גם את דוד למחבוא שלנו אצל וויכריק, מכיוון שגם הוא, היה בן משפחה.

וכך, במקום שלושה אנשים, כפי שתוכנן בתחילה, היינו עכשיו ששה אנשים, בתוך המחבוא הדחוס אצל וויכריק.

אני והורי, "בילינו" את הימים בשתיקה על הדרגש העליון.

מטילדה, מינה ודוד שכבו גם הם בשתיקה על הדרגש התחתון.

מוויכריק נודע לנו, שבגטו בוצ'אץ' היו עוד **שתי אקציות**, שלאחריהן אפשר היה לקרוא במודעות גדולות: "בוצ'אץ' היא יודנפריי" (בוצ'אץ' ריקה מיהודים). כלומר, כל מי שלא הצליח להתחבא מחוץ לגטו נשרף על קידוש השם במחנות ההשמדה.

במודעות היה כתוב גם, באותיות קטנות יותר, כי מי שיחביא יהודים יוסגר לגסטאפו ומי שיגלה אדם כזה, חייב להודיע לאנשי הגסטאפו.

אנחנו היינו כמו קבורים בחיים, בלי תקווה. אמנם היינו בחיים אך אולי במצב של "צמח": אבא, אימא, אני, מטילדה, מינה ודוד שוכבים ושותקים כמו עכברים במחבוא.

במשך ימים רבים, שכבנו על הדרגשים ולא הוציאנו הגה מפינו, אף מילה, כל זאת מפחד שישמעו אותנו מבחוץ ויגלו אותנו.

כל יום, היה אדון וויכריק יוצא יחד עם בתו, לעבד את השדות. אשתו נשארה בבית, בישלה תפוחי אדמה ואפתה לחם.

אחד הקירות של המחבוא שלנו היה עשוי מקרשים ודרכם יכולתי להציץ החוצה. לעיתים קרובות ראיתי ילדים משחקים בשמש, רבים בניהם ושוב מתפייסים. כמה חשקה נפשי להצטרף אליהם למשחקים, אבל הייתי חייב להישאר על הדרגש הצר, אילם וללא תנועה, כמו חתיכת קרש, רק כדי להישאר בחיים.

כאשר היה יורד הלילה, היה אדון וויכריק מאפשר לנו לרדת לתוך ביתו. אך לפני כן הוא היה קושר את כלבו לשרשרת מחוץ לבית. אחר כך הוא היה מניח את הסולם, שהיה מוחבא במשך היום, ויוז'ה, הבת שלו, הייתה עולה למעלה כדי להוריד את הדלי מלא הצרכים ולרוקן

אותו בשדה. אנחנו נעשינו, בינתיים, כל כך חלשים, עד שלא היה לנו מספיק כוח, להוריד את הדלי בכוחות עצמנו.

באותו הזמן הייתה הגברת וויכריק מביאה לנו את האוכל, שהכינה במשך היום. כל יום אכלנו תפוחי אדמה, לחם ושום ושתינו חלב. (זאת הסיבה שעד היום, אני לא יכול להריח שום, יחד עם תפוחי אדמה).

היינו אוכלים בחשכה בעליית הגג.

היו לנו בערך שעתיים בהם יכולנו ליישר רגליים וידיים, לעשות מספר צעדים, לשאוף אוויר צח ולדבר בינינו בלחש.

מתוך רגש וחוש אימהי, מצאה בי מינה את הילד שלה, בעוד היא עדיין מתעצבת ואבלה על ילדה שלה. מצב זה הביא לשנינו תועלת גדולה. כאשר אחרים דיברו על פוליטיקה וכלכלה, על המלחמה ועל דברים אחרים, שאותי כילד לא עניינו, טבענו אני ומינה בתוך סודות ופנטזיות של העולם שלנו.

בעולם שלנו, התרחשו דברים משונים ומוזרים. היו בו גמדים, כישופים, מכשפות וכל מיני דברים מוזרים קרו בפנטזיה שלנו. מינה הייתה מספרת לי מעשיות והתרחשויות, שהעבירו בי צמרמורת, ואני זוכר אותם עד היום.

חיינו בתוך עולם שהיה שייך רק לשנינו. דיברנו שפה שהייתה משותפת רק לשנינו. מה שקרה בתוך המעגל החיצוני כאן, היה בשבילנו חסר חשיבות. למינה ניתנו שוב משמעות וטעם לחייה. היא הרגישה, שתפקידה הוא להעניק לי רגשות אימהיים, במקום לילדה המת. בשבילי, הקשר המיוחד עם מינה, העביר את החיים ביתר עניין, בזמן הנוראי והקשה שחיינו בו.

מספר חודשים עברו ואנחנו עדיין נמצאים בתוך המחבוא הצר. בינתיים, אני הייתי בן 7, ואבא הגיע למסקנה שצריכים ללמד אותי לקרוא ולכתוב, את אותיות הא'-ב'.

לא היה לנו נייר ולא עפרונות וספרים כלל לא באו בחשבון.

אבל אבא מצא שיטה מקורית משלו כדי ללמד אותי קרוא וכתוב. הוא לקח קש מהדרגשים עליהם שכבנו, והרכיב ממנו את האותיות. הוא עושה ואני מעתיק לפי הדוגמא שלו. וכך למדתי בעת ובעונה אחת גם את האותיות הלטיניות וגם את האותיות העבריות.

היה לנו מעט מאוד מקום על הדרגש שלנו. כאשר אבא שלי היה צריך "שולחן הדגמות", כדי ללמד אותי את האותיות וכדי שאני אעשה בעקבותיו, נאלצה אימנו המסכנה לשבת בישיבה מאוד לא נוחה. אבא ואני שכבנו על הבטן וכך היה לנו "שולחן עבודה".

בצורה זו עברה עלי כל שנת הלימודים הראשונה, תקופה בה לא הוצאנו אף הגה מפינו וכל הלימוד נעשה בשקט.

מאוחר יותר הצליח אדון וויכריק להשיג לנו נייר ועיפרון. מעתה והלאה המשכנו את הלימודים "בנוחיות מרבית".

בנוסף לאותיות הא'-ב', לימד אותי אבא גם את התורה. הוא ידע את כל התורה בע"פ וכך לימד גם אותי. לכן גם אני למדתי הרבה פסוקים מהתורה בע"פ ויודע אותם עד היום. מלבד זאת הוא לימד אותי גם חשבון, היסטוריה יהודית וכללית וגיאוגרפיה.

כעבור זמן מה, אחרי המלחמה, בשנת 1945, כשהתחילה שנת הלימודים החדשה, באתי בפעם הראשונה בחיי לבית הספר. המחנך החליט לבחון אותי כדי לדעת לאיזו כיתה לשייך אותי, ולקח אותי למבחן אל הלוח בכיתה. הוא בחן אותי בשברים ולהפתעתו הגדולה פתרתי

את הכול בהצלחה. מלא פתיעה והשתוממות, הוא פנה אל התלמידים בכיתה ושאל: "האם אתם יודעים את מה שהיהודי הזה יודע?"

בנוסף לדברים התיאורטיים שלימד אותי אבי, לימדה אותי מינה דברים מעשיים כמו להשחיל חוט בתוך מחט, לתפור כפתור ולתקן חור בגרב.

בזמן "החינוך" הזה, כאשר הייתי צריך להשחיל חוט בתוך מחט, הבחינה מינה שיש לי פגם מסוים בעיניים והגיעה למסקנה שאני אצטרך משקפי ראייה. כאשר אמרה זאת לאימא שלי, היא קיבלה תשובה לקונית: "קודם כל שישרוד את המלחמה". ואבא שלי אמר בביטחון גמור: "הוא ישרוד את המלחמה והוא יגיע לישראל". מאיפה יכול היה לדעת?

ובכן, הוא קיבל סימן מהשמיים. בתוך הקש שהיה מונח על הדרגש, נוצרה לפתע צורה של מגן דוד. בשביל אבא שלי היה זה סימן של תקווה.

אבא ומינה היו עסוקים כל יום בחינוך שלי ובלימודים שלי. לשניהם אני מודה על המקום אליו הגעתי היום.

בניגוד לאבא ולמינה, שהיו עסוקים בחינוך ובלימודים שלי, לדוד ולמטילדה לא היה שום דבר לעשות. הם היו דחוסים ביום ובלילה על הדרגש התחתון, ושכבו אחד ליד השנייה.

האם היה זה מתוך שעמום? או אולי מתוך פחד? או מתוך רצון לעשייה כלשהי? בכל אופן, הם מצאו חן אחד בעיני השנייה, ולא עבר זמן רב והם התחילו לקיים יחסי מין על הדרגש הצר, בנוכחותה של מינה.

ההתעסקות המינית שלהם ועיסוקי האהבה התמידיים היו בלתי נסבלים עבור מינה, שבעלה היה שייך לקבוצה שהגרמנים הרגו על גבעת "הפודור". אך היא נאלצה להיות לצידיהם על אותה הדרגש.

אבא שלי, הוא היה בעיני אדם קדוש, לקח את מינה אל שלושתנו לדרגש העליון, לפחות לשעות היום. הסבלנות של אימא שלי כמעט ופקעה - עכשיו נאלצנו להיות ביחד ביתר צפיפות ודחיסות כדי ששני הצעירים יוכלו לעסוק במשחקי אהבה שלהם ללא הפרעה.

העצבים של אימא, היו מתוחים כבר בלאו הכי, בגלל המצב בו היינו. היא הייתה יושבת בצורה דרוכה על הדרגש העליון ומקשיבה לכל רחש מבחוץ, מוכנה להגיב לכל מקרה של סכנה מבחוץ.

אנחנו ארבעתנו התמדנו בשתיקה, בעוד שני הצעירים מקימים רעשים מוזרים המבטאים את רגשותיהם. במצב האיום בו היינו שרויים, כיצד יכלו שני אנשים צעירים לאבד כל רגש אחריות?

בכפר כולו לא היה חשמל, אף לא מכשיר רדיו אחד וגם לא עיתון. אנחנו לא ידענו דבר על מה שקורה בחוץ ומה קורה בעולם. האם המלחמה עדיין ממשיכה? מה המצב הכללי במדינה?

נחבאים כמו עכברים בתוך מחסן קטן, חיינו כמו צמחים מיום ליום.

האדם האופטימי היחיד היה אדון וויכריק. הוא תמיד ניחם אותנו, כי המלחמה תגיע אל קיצה.

בשנת 1944, ב-24 לדצמבר, הוא חגג יחד אתנו את חג המולד. בכדי לכבד בצורה נאותה את האורחים שלו, אותנו, לכבוד החג, הוא נסע לכפרים אחרים במרחקים גדולים מהכפר שלו, וקנה בכל מיני מקומות כמויות קטנות של בשר. בתוך הכפר שלו הוא קנה כמות בשר רק לשלושת בני משפחתו. הוא עשה זאת, כדי לא לעורר חשד כלשהו, שיש לו אורחים נוספים לסעודת החג מלבד בני משפחתו.

בחג המולד של אותה שנה, ישבנו כולנו בביתו של אדון וויכריק, מתחת לעץ האשוח. הגברת וויכריק בישלה מטעמי בשר שונים. כיוון שלא היינו רגילים למאכלי בשר, אותם לא טעמנו במשך חודשים ארוכים, לא יכולתי לבלוע אפילו נתח אחד של בשר. הגוף הילדותי שלי היה רגיל לתפוחי אדמה, חלב ולחם בלבד.

אימא שלי הייתה מאושרת מאוד. לפחות פעם אחת, אנחנו יושבים שוב ליד שולחן משותף לארוחת חג, כמשפחה נורמאלית. השולחן היה מכוסה במפה, הנרות על השולחן דלקו בחגיגות ואנחנו יכולנו לדבר, כי הכלב שמר עלינו מבחוץ ולא נתן לאף אחד לגשת לבית. מרוב שמחה אימי חיבקה את אבא והחלה לרקוד איתו. אבל אבא לא היה פנוי לכך. הוא הוריד את ידיה מכתפיו ופניו לא הראו כל רגש.

מתחת לעץ האשוח, כל אחד מאתנו היה צריך לבקש בקשה הנוגעת לדבר הקשה ביותר שמונח על ליבו. הבקשה של הבת יוז'יה, אותה אמרה בקול רם, הייתה: "שהיהודים יעזבו בקרוב את הבית", כדי שהיא לא תצטרך להמשיך ולהוציא את הדלי המסריח שלנו, מהמחבוא לשדה הפתוח וכדי שתהיה לה פחות עבודה.

אדון וויכריק כעס מאוד על דבריה וצעק עליה, אך לנו היה ברור מבקשתה של יוז'יה ששהותנו אצלם, מטילה עליה מעמסה כבדה ושעבור משפחת וויכריק, אנחנו כמעט מעמסה שאין לשאתה.

ואז ארע הדבר. כמו בכל יום שכבתי על הדרגש והסתכלתי החוצה דרך המרווחים של הקרשים. היה זה יום חורף בהיר ונאה, הקרח והשלג נצצו כמו קריסטלים בקרני השמש החורפית.

לפתע שמענו רחש. מישהו הניח את הסולם מבחוץ, שמענו צעדים עולים למעלה, מכסה המחבוא נפתח.

מאובנים מפחד התיישבנו על הדרגשים והתכוננו להילחם על שארית חיינו.

דרך הפתח שנפער במחבוא חיך אלינו פרצופו של אדון וויכריק והוא אמר: "זהו, אנחנו באים להתחשבן איתכם! אתם חופשיים!". אבא התחיל להתפלל. אימא נשארה עם פה פעור, לא מאמינה למה שכרגע שמעה מאדון וויכריק. בשבילי היה ברור כי כל מה שאבא שלי לימד אותי על כוחו של אלוהים, מתקיים עכשיו. אלה לא היו מעשיות או פנטזיות, אלא מציאות ממשית.

לאחר שהתאוששנו מהבשורה המפתיעה, התחבקנו כולנו בידידות ובנשיקות.

אבא עשה חשבון עם וויכריק ושילם לו בדולרים ובזהב. אנחנו כולנו הודינו לו ונפרדנו לשלום. סוף, סוף כל תקופת החיים הנוראה הזו, שהיינו בה בשנתיים האחרונות הייתה מאחורינו.

עכשיו שמנו את פעמינו לכיוון העיר בוצ'אץ'. היינו חלשים מאוד והרגלים שלנו היו נפוחות, אבל שמחת החופש נתנה לנו כנפיים. לאחר מספר שעות הליכה רגלית, המרחק היה רק 6 ק"מ, הגענו לבוצ'אץ'.

בעיר היו הרבה בתים שעמדו ריקים. הגטו היה ריק. והגדר מסביב לגטו הייתה הרוסה. רחובות העיר היו כמעט ריקים.

בוצ'אץ הייתה "יודנפריי" (ריקה מיהודים), לכן היה לנו קל למצוא בית ריק עם מעט רהיטים ולהיכנס לתוכו כולנו יחד.

אני בינתיים נעשיתי ילד פחדן, עד שאימא שלי חשבה שאני לגמרי לא שפוי. פחדתי מכל אחד ומכל דבר. למשל, פחדתי לבלוע אוכל מוצק ופחדתי לרדת אל הרחוב ולשחק עם ילדים אחרים. הייתי בן 9 ושקלתי 18 ק"ג. ראשי הגדול לא התאים לגופי הדקיק והחלש. רגליי היו נפוחות מאוד מהחולשה ולא יכולתי לנעול נעליים, רק להלך יחף.

מהר מאוד נודע לאבא שלי שסייר בעיר, שהשחרור הזה הוא לא מלא. הייתה זו רק חבורה של פרטיזנים שכבשה את העיר. כשלושה שבועות אחרי השחרור המדומה, הוכרחו הפרטיזנים לסגת אל תוך היער בכדי לפנות דרך מערבה לפלוגה גרמנית שנתפסה במצור. יחידה גרמנית זו, שהתכוונה רק לסגת דרך בוצ'אץ', התיישבה למעשה בעיר למשך ארבעה חודשים. עובדה זו השפיעה על המשפחה שלנו בצורה פטאלית.

אחרי ארבעה שבועות של חופש נאלצנו שוב לברוח אל ביתו של וויכריק ולהתחבא שם מחדש. כאשר יז'יה ראתה אותנו באים, היא הוציאה אנחה מפייה: האם נגזר עליה שוב לקבל את העבודה עם היהודים? האם הדבר הזה לא ייגמר לעולם?

לאדון וויכריק היה מובן מאליו, שיש להכניס אותנו שוב אל המחבוא. לפי מה שהבינו כולם, מצב זה יארך אך מספר ימים, עד שהגרמנים יעזבו את העיר בוצ'אץ' שוב ולתמיד.

בינתיים ממזרח התקרבו גם הצבא הרוסי. העיר בוצ'אץ' הייתה בידי הצבא הגרמני. שני הצבאות נעמדו אחד מול השני והחל דו שיח של תותחים בין שני הצדדים. ואנחנו, בתוך המחבוא שלנו במדבלוצה, נמצאנו בין שני קווי הירי של הצבאות.

הרוסים השתמשו בנשק שהומצא זה עתה - הקטיושה. הקטיושה היא תותח בעל 16 קנים, ובכל ירייה שלו הוא יורה 16 פגזים ביחד. קטיושה היא שם של צעירה רוסייה. את הנשק הזה המציא יהודי פולני בשם ורובלסקי, שברח מפולין בשנת 1941. הוא התאהב בה (בקטיושה) ועל שמה קרא את ההמצאה החדשה שלו.

כיוון שנמצאנו בתווך בין שני צבאות שירו זה על זה, החליט אבא שלי שיהיה זה מן התבונה שיהיה לנו מחבוא נוסף, שאליו נוכל לעבור לעת צורך, במידה וגג הקש של המחבוא הנוכחי יידלק באש. הוא שכנע את אדון וויכריק, תמורת תשלום נוסף, לבנות לנו מחבוא נוסף בתוך המרתף שלו. אדון וויכריק בנה קיר באמצע המרתף וכך המחצית האחורית של המרתף הייתה המחבוא שלנו, והחלק הקדמי של המרתף היה מחסן.

לא עבר זמן רב, וקרה הדבר ממנו חשש אבי - אחד מפגזי הקטיושה נפל ברפת לידנו. אדון וויכריק הוציא את הפרות לחופשי וכך הציל אותן, אבל רוח פתאומית שנשבה העבירה את גיצי האש לגג שלנו. במהירות גדולה ובקושי רב הצלחנו לשים את הסולם שהוביל למחבוא שלנו, ולעזוב אותו מבלי שנראה, לכיוון המרתף.

מטילדה הייתה האחרונה שיצאה מהמחבוא והאש תפסה בשערה. אימא שלי לקחה מהר את אחת השמיכות וחנקה את האש מראשה של מטילדה. בינתיים, אהובה דוד דאג רק לעורו ומיהר להתחבא.

כל זמן שהתותחים רעמו והפגזים עברו מעל ראשינו, החליט אבא שלי שאנחנו נשארים במחבוא במרתף, וככה עשינו. בינתיים, לפי החלטת הגרמנים, נאלצו כל הכפריים לעזוב את ביתם למען ביטחונם, ולעבור למקום אחר.

אדון וויכריק בא אלינו למרתף והודיע לנו שהוא ומשפחתו חייבים לעזוב את הבית, ולעבור לגור במקום אחר. והוא שאל אותנו אם אנחנו רוצים להצטרף אליהם או להישאר במקום. אבא שלי ענה מיד שאנחנו כולנו נישאר במרתף. לצעד הזה היו כמה סיבות. היה ברור שאם נצא עכשיו לאור השמש יכירו אותנו הגרמנים מיד ויתפסו אותנו. בנוסף לכך, מצב כזה עלול

להעמיד בסכנה את משפחת וויכריק, משום שאדון וויכריק שמר עלינו, החביא אותנו והעונש הצפוי על כך הוא גזר דין מוות לכולם בו במקום.

אדון וויכריק הביא אלינו למרתף את כל המזון שהיה לו בבית: ששה כיכרות לחם, טס עם לביבות תפוחי אדמה, קמח תירס מבושל, קצת גבינה ודלי של מים.

לפני שאדון וויכריק עזב את חצר ביתו, אבא שלי ביקש ממנו לסגור עם לבנים את הכניסה למחבוא שלנו במרתף. כולנו חשבנו שמשפחת וויכריק עוזבת את ביתה

למשך מספר ימים בלבד. גם היום, כשאני חושב איך אדון וויכריק סגר אותנו במחבוא בחומה, שערותי נעמדות.

אחרי שאדון וויכריק גמר לבנות את החומה שסגרה עלינו, הוא עזב עם משפחתו את חצר הבית.

אנחנו נשארנו - שש נפשות במחסן שגודלו 4 על 4 מטר, בחושך, במחצית המרתף, מאחורי חומה. למזלנו היה פתח יחיד למעלה, קרוב לתקרת המרתף. היה זה חלון קטן שדרכו היו מכניסים תפוחי אדמה למרתף. דרך הפתח הזה נכנסו בקושי כמה קרני אור וקצת אוויר צח לנשימה, שהתערבב עם הרטיבות וריח העובש של המרתף.

אימא שלי קיבלה על עצמה, לחלק את המזון שקיבלנו למנות, שיספיקו לשישה אנשים למשך שישה ימים. מנות האוכל שהכינה עבורי היו מעט יותר גדולות. האם אימא שלי עשתה זאת בכוונה, כיוון שהייתי הקטן בחבורה?

במרתף היה לח ומעופש, קר, צפוף ולא נוח. מהתקרה טפטפו כל הזמן טיפות של מים. בהתחלה נראה לנו הטפטוף מהתקרה כמיטרד, אולם אחר כך, בהמשך, הביא לנו הטפטוף הזה תועלת, כי דלי המים התרוקן ולא היה לנו יותר מים לשתיה.

כך עברו עלינו שישה ימים. מצרכי המזון אזלו כולם ודלי המים היה ריק. ואדון וויכריק לא מגיע.

נראה היה שאנו עומדים למות ברעב, אבל הרצון לחיים ניצח שוב.

המבוגרים הגיעו למסקנה שצריך לצאת מהמחבוא הזה החוצה לחופשי. לאבא היה בכיס אולר קטן. (כזכר מאותה הטראומה אני נושא איתי בכיס אולר קטן עד היום). עם האולר הזה חפרו המבוגרים פתח לצד החלון במשך שלושה ימים ושלושה לילות, במטרה לפתוח פתח גדול מספיק שדרכו נוכל להשתלשל החוצה. במלאכה עסקו אבא, אימא ודוד.

אחרי שלוש יממות, ניסה אבא שלי לראות, אם החור כבר גדול במידה מספקת. הוא ניסה להשתלשל החוצה ונשאר תקוע בלי יכולת להתקדם קדימה או לחזור אחורה. בסופו של דבר, דוד הצליח למשוך אותנו פנימה אל תוך המרתף.

נדרשו עוד לילה ויום נוספים של עבודת חפירה עם האולר, עד שהחור היה מספיק גדול, כך שאדם בוגר יכול היה לעבור דרך החלון.

אימא שלי, שהייתה הרזה ביותר ובעלת רצון עז לחיים, הייתה הראשונה שהוציאה את גופה דרך פתח החלון ועזבה את המרתף. היא משכה אותי אחריה והאחרים באו בעקבותינו.

היה אמצע של לילה שקט. בשמים נראו כוכבים, ירח חיוור האיר את השלג באור בהיר, דבר לא נע ולא זע.

אימא דאגה לכך ששני הגברים, אבא ודוד, יחביאו את עצמם במקום בטוח ואנחנו, ארבעת הנותרים, בפיקודה של אימי שהלכה בראש, שמנו פעמינו לכיוון הכפר כדי למצוא מקום מחבוא חדש.

כאשר התבוססנו בשלג הגבוה, דאגנו לכך שעקבותינו ייראו כאילו רק אדם אחד הלך בשלג. לכן צעדנו בשורה עורפית, כשאימא ראשונה. אני הלכתי אחריה והכנסתי את רגליי לאותו מקום בו אימא הכניסה את רגליה בשלג לפני. מטילדה ומינה עשו אותו הדבר. בשתיקה גמורה, כגנבים בלילה, התנהלה הקבוצה הקטנה שלנו לכיוון הכפר.

לפתע הרגישה אימי במשהו קשה מתחת לרגליה. היא נעצרה והסתכלה על מה דרכה. הייתה זו עצם של פרה רקובה שנשארה בשטח. אימא התכופפה, הוציאה את הרגל הקפואה מהשלג, הרימה אותה ולקחה אותה איתה.

לבסוף הגענו אל הכפר שלנו, שהיה ריק מאנשים ונכנסנו אל הבית הראשון. אימא מצאה את המטבח ומייד הדליקה אש בכדי לבשל לנו תבשיל חם. היה זה תבשיל טעים מאוד - מרק מהרגל הרקובה של הפרה...

לאחר שאכלנו ושברנו את רעבוננו, החליטה אימא לצאת לדרך ולהביא את שני הגברים. כשהגיעו, אכלו גם הם מהמרק החם ולאחר מכן התחבאו בעליית הגג של הבית הריק בו שהינו.

למחרת בבוקר נעמדו בפתח הבית חיילים גרמנים. הם ראו את העשן שהיתמר מהארובה ורצו לדעת מה קורה כאן, מי עדיין נמצא בכפר שכל אזרחיו הוצאו למקום בטוח יותר. אימא שלי ענתה בשפה שחציה גרמנית וחציה פולנית, כי לא רצתה שהם יידעו שהיא יודעת גרמנית היטב. היא סיפרה להם שבאנו מהעיר אליה גירשו את כולם, שלא היה שם מה לאכול ושהיינו רעבים מאוד. עוד הסבירה כי חזרנו לכפר למרות הסכנה שבכאן, כדי שנוכל לפחות להשביע את רעבוננו.

החיילים היו שייכים לצבא הגרמני – הוורמאכט. נראה היה שהם מרוצים למדי מהעובדה שיש שלוש נשים בכפר שיוכלו לבשל עבורם ולכבס ולגהץ את המדים שלהם. הם הביאו לבית שימורי בשר טובים ומצרכי אוכל אחרים, ואימא שלי, מינה ומטילדה בישלו מהם מאכלים נפלאים. ברור שאימא תמרנה כך שתמיד יישאר מספיק אוכל גם בשבילנו וגם בשביל שני הגברים שהתחבאו בעליית הגג. אחרי הרעב והצום שעברנו במרתף של וויכריק, שוב יכולנו לחזור ולאכול לשובע. התחלנו להתאושש מבחינה גופנית וגם שני הגברים למעלה בעליית הגג התחזקו קצת.

יום אחד, הופיעו שני קצינים גרמניים לקחת את בגדיהם המגוחצים ואני שמעתי אחד מהם אומר לחברו: "תסתכל, הילד הקטן הזה נראה כמו יהודי". "עזוב שטויות", ענה השני, זרק לעברי חפיסה גדולה של שוקולד.

הייתה זה הפעם הראשונה בחיי בה הגעתי למסקנה שלא כל הגרמנים הם ברוטליים וברברים. עד עתה, עד כמה שיכולתי לזכור, הייתי צריך תמיד לברוח מפניהם, כי הם רדפו אותנו עד מוות.

ימים אחדים לאחר מכן שמעה אימא שלי, שידעה גרמנית על בוריה, את הקצינים מדברים ביניהם. מדבריהם הבינה כי ביום המחרת תיערך התקפה כללית של הצבא הרוסי, כי עליהם לסגת וכי ברצונם לקחת את שלושת הנשים והילד למקום בטוח יותר בתוך העיר, הרחק מהחזית. בשום אופן לא רצינו להגיע למצב כזה, על כן, עוד באותו הלילה נאלצנו כולנו, כל השישה, לעזוב בשקט גמור את הבית ולברוח לכיוון היער. התחבאנו בעומק היער, במקום אליו אף אחד לא מגיע, ובוודאי לא חיילים גרמניים שאינם מעיזים להיכנס לעומק היער. אבא ודוד החלו לחפור בור באדמה, שעומקו הגיע ל-6 מטר. הם ריפדו את ריצפת הבור בעלים והיסוו את הפתח מלמעלה עם ענפים וזרדים.

זה היה בחודש ינואר 1945 שהיה קר וקפוא, ושכבה עבה של שלג הייתה מונחת על האדמה. בתוך הבור היה לנו נוח, חם ונעים. תוך כדי הישיבה בבור, המתנו יום, יום בתקווה למתקפה הגדולה של הצבא הרוסי, עליה דיברו הגרמנים. אבל המתקפה לא הגיעה.

שוב התרוקן מלאי המזון שלנו, הפעם היו אלה השימורים שלקחנו מהגרמנים.

לאבא שלי היו עדיין דולרים. הוא לקח את הכסף והלך לאחד הכפרים בסביבה כדי לקנות בשבילנו אוכל. בקצה הכפר הזה נשאר לגור האוקראיני וילק. אבא הכיר אותו, כי הוא היה בעבר מנהל העבודה בטחנת הקמח שלנו, והלך אליו מספר פעמים כדי לקנות אוכל.

בתאריך 3 בפברואר 1945 – אני הייתי בן 9 שנים – ביקשתי מאבא שלי שייקח אותי איתו כאשר הוא הולך אל האיכר וילק.

את הלילה הזה לעולם לא אשכח.

חושך מצריים שרר סביב, לא היו כוכבים בשמים והירח לא זרח. אבל אבי, בצעדים בטוחים, שם פעמיו לעבר החצר של האיכר וילק. "עוד מעט קט נגיע לשם", אמר.

לפתע שמענו מכיוון החצר קול בגרמנית: "יהודי, ידיים למעלה!". אבא תפס את ידי הקטנה וניסה לברוח יחד איתי. בעוד הוא מסתובב שרק לפתע כדור ופגע בראשו של אבי מאחור. אבא נפל לתוך השלג הלבן והקר, מתבוסס בדמו. כרעתי לצידו ועד היום מצלצלות באוזניי מילותיו האחרונות: "בָּרַח בְּנִי, בָּרַח!" לעולם לא אוכל לשכוח זאת. אותו איכר, וילק המקולל, הביא את הגרמנים לחצר שלו, מתוך כוונה להשתלט על טחנת הקמח שלנו. הוא בגד באבא שלי – האיש שנתן לו עבודה ויחס טוב כל השנים.

למרות שהייתי ילד בן 9, הייתי עדיין קטן והגרמנים לא הבחינו בי. כך יכולתי להתחמק משם מבלי שהרגישו. כאשר הבנתי שאבא שלי איננו עוד בין החיים, זחלתי על ארבע בכדי להתרחק מהמקום ולחזור אל הבור, אל אימא. לא יכולתי להוציא הגה מפי ובכל זאת, בדרך כלשהי הסברתי לאימא את הטרגדיה הנוראה שקרתה לנו. היה זה חודש וחצי לפני סיום המלחמה.

אימא שלי החלה לבכות ולצעוק כמו חיה פצועה. מעולם לא שמעתי אותה צועקת כך.

הלילה הבא היה חשוך כקודמו. תחת מעטה החשכה יצאנו מהבור, אימא, דוד ואני, כדי לאסוף את גופתו של אבי ולהביאה לקבורה. מצאנו את הגופה בדיוק במקום בו נפל, בו פגע בו הכדור הרצחני. מעטה דק של שלג כיסה את הגופה. אימא עטפה את ראשו של אבי בשמיכה, החזקנו ברגליו והלכנו קדימה, כשאנו מושכים אחרינו את הגופה לכיוון בית הקברות היהודי בטלוסטה.

במו ידיו חפרנו בור באדמה הקפואה של בית הקברות, הנחנו בתוכו את גופתו של אבי וכיסינו את הקבר באופן ארעי. (רק לאחר המלחמה שמנו את הגופה בתוך ארון קבורה, קברנו את הארון בקבר עמוק ושמנו מצבה כיאות, עליה כתבנו את שמו, יום הולדתו ויום פטירתו).

כל זה קרה, חודש וחצי לפני תום המלחמה. מאותו זמן נשארנו כל החמישה בבור ופחדנו לצאת ממנו. אכלנו מפירות היער שמצאנו מתחת לשלג, ואימי בישלה מרק משורשים ועלים. בישלנו את האצטרובלים של העצים ואחרי זמן בישול ממושך אפשר היה להשתמש בהם למזון.

מותו של אבי השפיע קשה מאוד על כולנו. השמחה של אימא ותקוות החיים שלה שתמיד מילאו אותנו, נעלמו. מטילדה, מינה ודוד היו שבורים, ונראו בוהים באוויר, ללא כוח וללא תקווה לעתיד. אני עצמי הייתי עדיין ילד קטן, ולא יכולתי לדאוג למזון. מלבד זאת, אימא לא הייתה מרשה לי בשום פנים לעזוב את הבור בו התחבאנו. כך נשארה האחריות לכולנו על כתפיה של אימא שלי, למרות שהיא עצמה הייתה אישה שבורה. במשך כל היום שכבנו בתוך סבך העלים, חלשים מרעב, עצובים, ללא כוח למעשים ובלי מידע לגבי העתיד.

בסופו של דבר קיבל הצבא הרוסי תגבורת של נשק ובמיוחד קטיושות. בלילה חשוך אחד ללא אור ירח, באמצע חודש מרץ 1945, החלה מתקפת התותחים. שמי הלילה נהיו אדומים כדם. הקטיושות הרוסיות ירו ללא הפסק. הצבא הגרמני החל לסגת מערבה, לכיוון ברלין.

ב – 9 במאי 1945, הודות להמצאת כלי הנשק החדש, הקטיושה, הגיעו הרוסים עד לרייכסטאג, בניין הפרלמנט, בברלין, וכבשו את רוב גרמניה.

אצלנו, למחרת בבוקר, אחרי "קונצרט" התותחים של הלילה, שמענו בקרבת מקום קולות דוברים ברוסית. בשארית כוחנו ולמרות המגבלות הקשות של הגוף, זחלנו מתוך הבור, ורצנו לכיוון החיילים הרוסים. ברגע הראשון הם כיוונו אלינו את הרובים והתכוונו להרוג אותנו, אבל אנחנו צעקנו לעברם: "אנחנו יהודים, אנחנו יהודים, אל תירו". זרקנו את עצמנו לרגליהם בתוך השלג ונישקנו את המגפיים המלוכלכות שלהם. ההתנהגות שלנו נראתה לחיילים הרוסים מוזרה מאוד. הם לא יכלו להבין למה אנחנו מתנהגים כך, כי הם לא ידעו אילו דברים נוראים עבר העם היהודי תחת הכיבוש הגרמני. הם רק ראו שאנחנו רזים מאוד, וכנראה גם רעבים מאוד והתחלקו אתנו במזון שהיה להם - לחמניות מלאות שומן עבה. הקיבה הרעבה שלנו לא יכלה לשאת את השומן הזה, יכולנו בקושי רב לנגוס בלחמניות.

אחרי שהודינו למשחררים הרוסים על הלחמניות הטעימות שלהם, התחלנו ללכת לאיטנו לעבר העיר בוצ'אץ'.

היו אלה ששת הקילומטרים הארוכים ביותר בחיי. יום שלם של הליכה עבר עלינו עד שהצלחנו לעבור את המרחק ולהגיע אל העיר היעודה, בוצ'אץ'.

בבואנו לבוצ'אץ', ראינו שכל הבתים בגטו נהרסו בהפגזות. בקושי יכולנו להתמצא בערבוביה שמסביבנו. ראינו משאית צבאית עומדת, שנהגה כנראה המתין לתפקיד כלשהו. אימא דיברה איתו ושאלה אותו האם יוכל להסיע אותנו למרחק 40 ק"מ, לכיוון העיירה צ'ורטקוב, תמורת תשלום כספי בדולרים. הנהג היה המום למראה הכסף האמריקאי וברצון רב הסכים לקחת אותנו לכיוון שביקשנו ולהביא אותנו עד לבית של סבתא רוזה.

הבית נשאר שלם. השתכנו בתוכו חיילים רוסים. לאחר שהסברנו להם כי הבית שייך לנו, הם הואילו לפנות לנו שני חדרים בבית.

לאחר זמן קצר עזבו אותנו מטילדה ודוד. הם העדיפו לנסוע לאמריקה, שם קיוו לבנות להם עתיד טוב יותר. גם מינה עזבה ונסעה לקנדה. ארגון הג'וינט, ארגון יהודי אמריקאי שעזר ליהודים שניצלו מהשואה, שילם עבורם את הוצאות הנסיעה לאמריקה וקנדה. אני ואימא, שנשארנו לבד בבית של סבתא, קיבלנו מהארגון חבילות מזון.

יום אחד, הופיעה קבוצה של קרובים לבית של סבתא. מניה, אחותה הצעירה של אימא, באה עם הבן שלה, דוד ויחד איתם הגיעו גם האח והאחות של בעלה. כעבור מספר ימים הצטרף אלינו גם בן ציון פרישלנדר, בעלה של האחיות השלישית רבקה. ובנוסף, הגיעה גם בת הדודה חיה יחד עם בנה וכן אחותה, שרה (אשר לבעלה היה מפעל לזיקוק שמן בקולומביאה – מקום בו קיבלתי את המכות הראשונות, בגלל הסקרנות שלי במכונאות).

כל אלה התגוררו בתוך שני החדרים שהחיילים הרוסים הקציבו לנו. חיה ובנה נאלצו לישון בעליית הגג.

באמצע העיר, בתוך השוק, פתחה אימא שלי חנות קטנה. בתחילה היא מכרה שם רק שמרים, אותם היא הייתה קונה מסוחר קמעונאי פעם בשבוע. לשם כך היא הייתה צריכה לנסוע לצ'רנוביץ', שברומניה, מרחק של 80 ק"מ. היא הייתה מביאה משם כ – 20 ק"ג שמרים ומוכרת אותם בחנות שלנו, במנות בנות 100 גרם.

ימי שני וחמישי, היו ימי שוק בעיר. אז היו מגיעים האיכרים מכל הסביבה ומהכפרים ומציעים את מרכולתם. בימים אלה, היו העסקים בחנות טובים במיוחד, כי החקלאים היו צריכים את השמרים, לאפייה ביתית.

פעם אחת קרה, שחיילים רוסים תפסו את אימא שלי והכניסו אותה למעצר, כיוון שאצל הרוסים, מסחר חופשי נחשב למסחר ב"שוק השחור". במשך שלושה ימים החזיקה המשטרה הרוסית את אימא שלי במעצר. בסופו של דבר הלכתי אל הממונה הרוסי ובבכי גדול סיפרתי לו כי אין לי אף אחד מלבד אימא ורק היא יכולה לדאוג לי ולספק לי אוכל. בעקבות בקשתי זו, הוא שיחרר את אימא הביתה.

היות ובכל בית אפו לחם באופן עצמאי, הביקוש לשמרים היה רב, והעסק של אימא שלי פרח באופן יוצא מהכלל טוב. העבודה הייתה מתחלקת כך: תפקידה של האחיות מניה היה לבשל עבורנו את האוכל. הגיס של מניה (אח בעלה) היה משגיח ליד החנות, שלא יגנבו ממנה, האדון פרישלנדר, היה אחראי על ניהול החשבונות והגיסה של מניה (אחותו של בעלה) הייתה משרתת את הקונים.

בן דודי הקטן, דוד ואני היינו נשארים בבית יחד עם מניה, כאשר האחרים היו יוצאים לענייני העסקים בחנות. במשך כל היום, היינו משחקים בחצר שבחוץ, או לחילופין בתוך הבית. החיים שלנו התחילו להיראות נורמאליים. התחלנו להשכיח מעצמנו את העבר הלא-רחוק, שפגע בנו.

כיוון שהגעתי לגיל 10, הגיעה אימי למסקנה, שאני צריך להתחיל ללמוד בבית הספר. עד עתה לא הלכתי ללמוד - לא בגן ילדים, לא בכיתה א' וגם לא בכיתה ב'. על פי גילי הוחלט שאני שייך לכיתה ג'. אימי הביאה אותי לשם.

זו הייתה הפעם הראשונה שלי בבית הספר. במשך כל הבוקר ישבתי בכיתתי, כיתה ג'. הייתי אז מאוד ביישן ופחדן. אבל הפחד והביישנות נעלמו, כי הייתי תלמיד טוב, אולי הטוב ביותר בכיתה. הלימודים גרמו לי שמחה גדולה והסקרנות שלי והרחבת הידע, נתנו לי הרגשה טובה ובטחון עצמי. הרגשתי את עצמי כמעט כילד נורמאלי.

בשנת 1946, לפי פקודת ממשלת רוסיה, הורשו כל האזרחים הפולנים, לעזוב לכיוון מערב פולין. הסיבה לכך הייתה, שהרוסים השאירו את השטח הזה תחת שליטתם, וצירפו לפולין חלק מגרמניה המזרחית. נוצרו גבולות חדשים בין גרמניה, פולין ורוסיה.

שוב אספנו את המטלטלים המועטים שלנו. הרבה לא היה לנו, והכול נכנס לתוך עגלת תינוק ישנה אחת. יצאנו לעבר תחנת הרכבת ומשם נסענו ברכבת משא לכיוון מערב פולין, לעיר ליגניץ. אף אחד לא ידע כמה זמן תארך הנסיעה הזאת. יכולנו לקבל מים רתוחים לשתיה, אך היינו צריכים להסתפק רק במזון ובמצרכים שהבאנו איתנו. גם משפחת וויכריק נסעה איתנו לאותו כיוון.

כאשר הגענו בסופו של דבר לעיירה ליגניץ, אחרי נסיעה שארכה ימים מספר, הרכבת עצרה. ושם, כשירדנו באמצע הלילה בתחנת הרכבת, הגיעה אלינו השמועה שבעיר קילצה, המרוחקת רק 120 ק"מ מאיתנו, התרחש פוגרום, שבו פולנים הרגו כמה עשרות יהודים. פחד גדול נפל עלינו. באותו הלילה, על הרציף של תחנת הרכבת, לא ישנו כלל. מצאנו שני חיילים רוסים, שהסכימו לשמור עלינו תמורת בקבוק וודקה גדול. למחרת היום, כאשר השמש האירה את כל אזור תחנת הרכבת, יכולנו לראות את האזרחים הגרמנים, שגרו פה קודם, שחויבו לעזוב לכיוון מערב גרמניה. כאן הוכרז שטח פולני.

לפני 400 שנה הייתה ליגניץ שייכת לפולין, מאוחר יותר עברה לידי גרמניה ובשנת 1946 שוב חזרה לשליטת פולין. עד היום הגבול התוחם בין פולין לגרמניה הוא נהר האודר נייס.

אימא, מניה, פרישלנדר, בן דודי הקטן דוד ואני נכנסנו לתוך בית ריק, שהיה שייך לגרמנים. בצורה מסוימת, גרם לנו הדבר להרגשת רווחה - עכשיו אנחנו עושים לגרמנים, מה שהם עשו לנו בעבר.

בבית הזה, אימא שלי פתחה חנות מכולת.

פרישלנדר התחיל להראות אותות חיבה לאימא שלי והציע לה נישואין, אבל אימא לא רצתה אותו. בעיניה הוא לא נחשב כלל: וכי איך היא יכולה לסמוך על אדם שהייתה לו עמדת כוח אצל השלטון הגרמני, ולמרות זאת לא ניצל עובדה זו כדי להציל את משפחתו שלו, את אשתו ובנו, ואת סבתא רוזה, ובמו עיניו ראה איך מובילים אותם למחנה ההשמדה?

לעומת זאת, אחותה מניה התאהבה בפרישלנדר והייתה מתחנתת איתו ברצון, אך הוא לא רצה בה. הוא, מנהל החשבונות הקטן וחלש האופי חיפש כשותפה אישיות חזקה ודומיננטית, בעיניו אימא שלי הייתה האישה המתאימה לו. מבחינת האופי הייתה מניה חלשה כמוהו, והוא הרגיש שהחיבור איתה לא יביא לו כל תועלת.

בינתיים, הגיעו לעיר יהודים נוספים ששרדו את השואה. חלק מהם היו ב"זונדרקומדו" – אסירים יהודים במחנות ההשמדה, שתפקידם היה להוציא את הגופות מתאי הגזים ולהעביר אותם לתנורי השריפה. אנשים אלו, ראו את הזוועות הנוראיות ביותר של ההשמדה ההמונית של היהודים. הם עסקו בשריפת הגופות, אספו וקברו את האפר, ונתנו לגרמנים את השומן האנושי לתעשיית הסבון.

(הסבון נאסף אחרי המלחמה על ידי רבנים ונקבר בקבר ישראל).

חלק מהיהודים שהגיעו לעיר, היו שרידים יחידים ממשפחותיהם, שנרצחו בתאי הגזים. הם הכירו את פרישלנדר וזכרו בדיוק איזה תפקיד מילא, איך, בדיוקנות של מנהל חשבונות, עזר לגרמנים לספור את מספר האנשים שצריכים להיכנס לתוך קרון המשא, איך רשם וקטלג הכול, כולל שמות ותאריכים.

היהודים האלה חיפשו דרך לנקום בפרישלנדר.

מסיפוריהם נודע לנו אילו זוועות נוראות התרחשו במחנה ההשמדה. איך גזרו את שערות הקורבנות, כיצד הוציאו להם את שיני הזהב, ולאחר מכן אמרו להם להתפשט ולהתקלח במים חמים, כי גוף מחומם במים הצריך פחות גז ציקלון B להמתה.

הם סיפרו שהגרמנים דחסו כ – 320 איש בתוך תא צר והיו מחדירים מלמעלה גז להמתה. בתוך פרק זמן שלא עלה על 12 עד 15 דקות, כל 320 האנשים מתו מהגז. הדבר היה חוזר על עצמו באופן מחזורי, כל רבע שעה.

דרך חלון קטן, היה רופא גרמני בודק בשיטתיות את ההרג ההמוני. הרופא, שהיה בוגר אוניברסיטה גרמנית, היה קובע את המוות של ההמון האנושי, וחותרם על כך במסמך. לאחר מכן, היה נפתח פתח היציאה של התא ואנשי הזונדקומנדו היו מתחילים את תפקידם, בהעברת הגופות לשריפה.

יום אחד, הופיע יהודי בפתח החנות שלנו וצרח בצורה היסטרית לתוך החנות: "ובכן אדון פרישלנדר, האם התרחצת כבר היום עם הסבון, שעשוי מהשומן של אשתי?" פרישלנדר נהיה חיוור. כנראה שבאותו הרגע עברו לנגד עיניו כל אותן הזוועות שנעשו בזמן השואה.

הוא לא יכול היה להישאר באירופה ועל כן החליט לנסוע לקולומביה, אל קרובי משפחה שהיו לו שם. בקולומביה הוא חי עד שנת 1985 ושם הוא מת מוות טבעי. הוא לא התחתן פעם נוספת. אני חושש שהמרחק הגיאוגרפי מאירופה לא עשה לו טוב. בסופו של דבר הוא היה תמיד בודד, לא מצא את מקומו ולא מצא שום מקום, בו יוכל לברוח מזיכרונותיו שהציקו לו מבפנים.

הדודה מניה הכירה את שלמה שיפמן ואיתו היא התחתנה. שיפמן היה חייל בצבא הרוסי וכאשר חזר לביתו בסוף המלחמה, לא מצא אף אחד מבני משפחתו בחיים. כולם הושמדו בתאי הגזים של הגרמנים.

בשנת 1949 נולדה בת דודתי שושנה, שנקראה כך על שם סבתא רוזה.

בזמן צירי הלידה לקחה אימא שלי את דודה מניה לבית החולים. באותו זמן שיחקנו, בן דודי דוד ואני, עם כדור בחצר. לפתע עף הכדור מעבר לגדר של ברזל דוקרני. לשנינו היה ברור שדוד צריך לטפס על הגדר ולהחזיר את הכדור, כי הוא הקטן מבין שנינו ואני הגדול שמצווה עליו מה לעשות. אולם, לצערי הרב, דוד נשאר תלוי בידו על אחד הווים בגדר, והברזל החלוד חדר עמוק לזרועו. הצרחות שלו היו איומות. הצלחתי להרים אותו ולשחרר אותו מהמקום בו היה תלוי. הדם זרם בחוזקה ולא פסק. בעזרת מגבת הצלחתי בקושי לעצור את זרימת הדם.

בסופו של דבר אימא חזרה הביתה מבית החולים, אחרי ששושנה הקטנה ראתה את אור העולם. במבט אחד הבינה אימא מה יש לעשות ומייד העבירה את דוד המדמם לבית החולים.

31.

ברצוני כאן לחזור שנתיים אחורה:

בשנת 1947 עברתי עם אימא שלי לבית חדש בעיר ליגניץ. היה זה בית צר מאוד ולו שלוש קומות. בקומת הקרקע הייתה חנות, שהתאימה לאימא שלי. היא פתחה שם חנות מכולת למצרכי יומיום. אפשר היה לקנות שם גם פירות וירקות טריים.

לעזרה בחנות, העסיקה אימי בחורה גרמניה בת 19 בשם האנכן. למרות גילה הצעיר, האנכן הייתה אלמנת מלחמה. בעלה נורה ונהרג, זמן קצר אחרי המלחמה. האנכן עבדה אצלנו בחנות וגם גרה איתנו בבית.

בשעה שאימא הייתה עסוקה בחנות, מצאה האנכן מספיק זמן והזדמנויות ללמד אותי דברים בסיסים באהבה ובסקס. כמו בדברים אחרים, גם בנושא זה הייתי סקרן מאוד. במיוחד מצא חן בעיני שהאנכן המשיכה את "השיעורים" שלה בשעות הערב והלילה. כדי שאוכל לבלות זמן רב ככל האפשר עם "אהובתי" החדשה, הייתי קונה לאימי כרטיסים לתיאטרון או לקונצרט, באופן מקרי, כביכול. אימי השתוממה על ההתעניינות התרבותית שאני מגלה כלפיה, אבל מצד שני, זה שימח אותה מאוד. בצורה כזו יכולנו, אני והאנכן, לבלות את הערבים הרומנטיים שלנו יחד.

"משחקים" אלה שלנו לא יכלו להישאר חידה לזמן רב, מול חוש הריח הרגיש של אימא. מבלי לשוחח איתי שיחות מיותרות, היא החליטה כי אצטרף למשלוח הקרוב שהג'וינט מארגן לישראל ואסע לארץ המובטחת. וכך, בשנת 1949, כאשר הגעתי לגיל בגרות ובר מצווה, הסתיימה תקופת חיי בפולין.

כל זמן שחינו בליגניץ, ניסיתי לייצב את החיים באופן "נורמאלי". בתחילה הלכתי לבית ספר יהודי, ולאחר מכן לבית ספר פולני. היו לי חברים יהודים, איתם ביליתי את הזמן הפנוי שלי. זיכרונות הפחד מהעבר הקרוב, הלכו ונעשו פחות בהירים וברורים. אף מילה אחת לא נאמרה או הוזכרה, בקשר לעבר הנורא והמחריד שלנו.

כיצד ייתכן כי במשך 40 שנות חיי סחבתי איתי ובתוכי את כל ההתרחשויות האיומות האלו, ואת הלחץ הנפשי הכבד שלא הוצא לאוויר העולם? כנראה שחיי הנישואין שלי, ההישגים שלי, הקמת המשפחה שלי, המעמד החברתי שלי- כל זה האפילו על העבר וגרמו לכך שלא אמצא זמן וגם לא רצון לפשפש בתוך הצל השחור והאפל, ששכן במעמקי ליבי,

ולהוציא את הדברים לאור השמש. רק לפעמים הייתי שם לב לכך, שהלב שלי מתאבן באיטיות. אפילו התרגלתי להרגשה הזו.

בשנת 1949, שנה אחת אחרי הכרזת עצמאות מדינת ישראל, עזבתי את אירופה, יחד עם נערים יהודים נוספים, ועליתי לישראל.

אימא והאנכן, ליוו אותי לתחנת הרכבת, כדי להיפרד ממני. לאימא, הפרידה ממני הייתה קשה מאוד. אני הייתי בנה היחיד וכל עולמה. בשבילי היא חיה, סבלה ועבדה במשך כל הזמן הקשה והארוך. אבל היא העדיפה להיפרד ממני ולשלוח אותי לישראל על פני האפשרות, שלא יכלה להרשות, שהאנכן ואני נקשור את עצמנו בקשר לכל החיים. היא קיוותה שבישראל אשכח את הרפתקת האהבה הראשונה בחיי, שחוויתי עם אישה המבוגרת ממני ב 6 שנים.

בשביל האנכן הנסיעה שלי הייתה "טרגדיה". בחוש החייתי שלה, היא הרגישה ששנינו נמצאים עתה על פרשת דרכים, שתפריד בינינו לעולם.

בשבילי, לעומת זאת, הפרידה מאימא ומהאנכן, הייתה כמו חלום. אמנם הייתי נער בן 13 ואולי כבר גבר צעיר, אבל את תגובותיהן של שתי הנשים לא יכולתי אז להבין.

בתוכי הייתה תחושה מיוחדת של התרגשות - מה יחכה לי מעכשיו והלאה ?

לא, אני כבר לא הייתי ילד. הייתה לי כבר אהובה ומאז טקס בר-המצווה שלי כאילו קיבלתי כנפיים - אני עכשיו אחראי לעצמי. בצפייה דרוכה הבטתי אל עבר העתיד.

במשך ארבעה ימים נסענו ברכבת, הפעם לא בתוך רכבת משא של בהמות, אלא בקרון של המחלקה השנייה. נסענו משלזיה שבפולין, דרך צ'כיה ואוסטריה עד לאיטליה. בעיר בארי, שבדרום מזרח איטליה, עלינו על אוניה לישראל. לאוניה קראו "גלילה".

היינו כ - 800 ילדים ונערים בגילאי 13 עד 16 ועוד כ - 300 מבוגרים. כולנו קיווינו וציפינו בדריכות לחיים החדשים בישראל.

אחרי ארבעה ימי הפלגה בים, הגענו לנמל חיפה. הנבואה של אבא שלי ז"ל שהבן שלו יגיע לישראל סוף, סוף התגשמה.

משפחת וויכריק:

משפחת וויכריק הייתה משפחת קתולית אדוקה. הם האמינו בישו ובדברים הטובים שהוא עשה לאנושות. לכן הם גם סיכנו את חייהם בכדי להציל אותנו - במשך 14 חודשים החביאו במחבוא שבביתם ששה יהודים.

הכסף והמתנות ברכוש (30 דונם אדמה, 2 סוסים וכמה פרות) שאבא שלי נתן ורשם על שם וויכריק היו רק בתפקיד משנה.

עד לשחרור הראשון של בוצ'אץ' על ידי הפרטיזנים, היה הכול תקין אצל משפחת וויכריק. אנחנו, ששת היהודים שהיו במחבוא, נשארנו בחיים ושחררנו. אדון וויכריק קיבל אדמה וכסף מזומן כפי שהבטיח לו אבא והחיים נראו נורמאליים ויפים, עד כמה שניתן היה לצפות.

החזית התקרבה ואיתם הגיעו הגרמנים לבוצ'אץ'. בשבילנו היה זה תחילתו של אסון מתקרב. שם, בחצר ביתו של ווילק, נהרג האבא שלי. הגברת וויכריק נהרגה בחצר הבית שלהם.

הכפר מדוודובצה שכן באמצע מסלול ירי התותחים בין צבאות גרמניה ורוסיה. פגז אחד מקטיושה רוסית נפל בחצר ורוסיס ממנו פגע בגברת וויכריק. היא מתה מיד.

בשביל אדון וויכריק האסון הזה היה סוף העולם. עד סוף ימיו הוא לא היה מסוגל להבין מדוע ולאילו מטרה נענש כך במות אשתו. גם בשבילנו מותה של הגברת וויכריק לא היה ניתן להבנה. בעינינו היה וויכריק יצור אנושי שלא מהעולם הזה, כאילו לפחות מחצית מהנשמה שלו נושאת עימה רגשות שמימיים. הוא עשה כל כך הרבה דברים טובים בשבילנו, מדוע ולמה נלקחה ממנו אשתו? אימא ומינה ניחמו אותנו במשך שבוע שלם, והגיעו למסקנה שדרכי אלוהים נסתרות הן. כנראה שגם אלוהים ראה בדמותה של פאני וויכריק דמות של מלאך, וגם הוא היה צריך אותה לידו, כמו אותם ששת היהודים שהיא הצילה.

כאשר בסופו של דבר הרוסים שיחררו אותנו, נשארנו בליבן של שתי המשפחות צלקות עמוקות. אנחנו איבדנו את אבא שלנו ואדון וויכריק איבד את אישתו.

כפי שכבר הוזכר קודם, בשנת 1946 אני, אימא, וויכריק עם בתו יז'ה, עזבנו את אוקראינה. אימא ואני התיישבנו בעיר ליגניץ. וויכריק והבת שלו התיישבו בכפר בולסלביץ', לא רחוק מליגניץ. היו לו מסמכים שהעידו על הרכוש שהוא השאיר באוקראינה, כולל האדמות שאבא שלי נתן לו. על סמך מסמכים אלו קיבל וויכריק מהממשלה הפולנית את אותה חלקת האדמה שהשאיר באוקראינה.

בשנת 1949 בנה וויכריק בית יפה בעזרת הכסף שהוא קיבל מאבא שלי. באותה השנה, 1949, נישאה יז'ה לעובד רכבות. לחתונה שלה הוזמנו כולנו, אולם זמן קצר לאחר מכן נפרדו דרכינו.

אני עזבתי את אירופה ואימא הצטרפה אלי לישראל לאחר שנה. מינה נסעה לקנדה. מטילדה ודוד, שהתחתנו בינתיים, נסעו לניו יורק שבאמריקה.

"מסך הברזל", שהפריד בין צורות המשטר באירופה, חילק את אירופה למזרח ולמערב וקטע את כל הקשרים האישיים שלנו עם משפחת וויכריק.

אדון וויכריק נפטר בשנת 1985. הדבר נודע לנו באיחור רב באמצעות מכתב מהבת יז'ה, וגם ההשתתפות שלנו בצער הגיעה לאחר זמן.

בשנת 1990, כאשר מסך הברזל נפל סוף, סוף, לאחר שחילק את אירופה במשך דור שלם, נסעתי לבקר את יז'ה בפולין ולהכיר את שתי בנותיה ואת בנה.

כאשר הגעתי לביקור, ביקשה ממני יוז'ה לעזור לבנה בהשתתפות כספית כדי לבנות דיר חזירים. בשבילי היה זה תענוג גדול למלא את בקשתה. בינתיים, מצבי הכלכלי השתפר מאוד, כך שיכולתי לתת לו \$1000 שאפשרו לו לבנות את דיר החזירים שלו.

מרגיש אני עד היום, חובה מוסרית גדולה למשפחת וויכריק, על מה שהם עשו למעננו. בשל כך, הזמנתי את נכדיו של וויכריק (הילדים של יוז'ה) לביקור בישראל על חשבוני. הבת הצעירה הגיעה לישראל גם פעם נוספת.

ארגון "יד ושם" בירושלים העניק ליוז'ה מדליה ותואר של "חסידי אומות העולם", ותעודת הוקרה על כל הדברים הטובים, שעשתה למעננו בזמנים הנוראיים ביותר של חיינו. כחברה בארגון חסידי אומות העולם, התחילה יוז'ה לקבל ממדינת ישראל פנסיה לכל ימי חייה. בתוך מתחם "יד ושם" קיימת שדרת עצים, על שמותיהם של חסידי אומות העולם, אחד העצים האלה נושא את השם וויכריק. זה היה המעט שיכולתי לעשות למען אנשים נהדרים אלה - וויכריק ואשתו - ובני משפחתם, על כל כך הרבה דברים שעשו למעננו.

יוז'ה נפטרה בשנת 2004. כל זמן שהייתה בחיים, הייתי שולח לה בקביעות \$200 כל חודש. לאחר שהלכה לעולמה שלחתי לבניה כסף לסידור מצבה על קברה.

עלית הנוער היה ארגון שעסק בהעלאת ילדים יהודים מכל העולם לארץ ובתוכנית חינוכם בישראל במסגרות שונות. אחרי שהגעתי לנמל חיפה, הם החליטו לשלוח אותי לחיות בקיבוץ במסגרת חברת נוער של עולים חדשים.

הגעתי לקיבוץ עין שמר עם ילדים נוספים מרומניה שעלו לארץ.

בעין שמר התקבלתי למשפחה מאמצת. לצערי הרב לא ידעתי אף מילה בעברית. האדם היחיד שיכולתי לקיים איתו שיחה באידיש היה בחור בן גילי מרומניה בשם יוסף. לפני שהתיידדנו ונעשינו חברים אמיתיים קרה לנו המקרה הבא: יוסף ואני הלכנו לאכול בחדר האוכל בקיבוץ, ואז שאלתי אותו: "מה הם הפירות הירוקים בצלחת שלי?" הוא ענה ברצינות גמורה, עם פרצוף רציני, שאלה הן אבני משחק ובכדי שהוא יוכל לשחק עלי להעביר אותם לצלחת שלו. כך עשיתי ופתאום ראיתי שהוא אוכל אותם. לא ידעתי שאלה הם זיתים כי בפולין לא היו כאלה. למחרת הייתי כבר יותר חכם, וכאשר יוסף ביקש ממני להעביר את ה"אבנים" לצלחת שלו, העמדתי פני תם וביקשתי ממנו שיחזיק גם את הצלחת שלי. כאשר הוא החזיק בשתי ידיו את שתי הצלחות, "הכנסתי לו" סטירת לחי מצלצלת ואמרתי: "זה בשביל האבנים!" למרות שקיבל סטירה חזקה בפנים, יוסף לא העז להפיל אף צלחת אחת מידי. היה לו אופי חזק של ילד ששרד בשואה. עד היום, כשאנחנו נפגשים, אנחנו מזכירים את הסיפור הזה.

בקיבוץ עין שמר היה מקובל שנערים ונערות מתקלחים יחד במקלחת משותפת. בשבילי זה היה דבר בלתי מתקבל על הדעת. עד כמה שיכולתי לפשפש בזיכרוני, אימא שלי תמיד הזהירה אותי שלא להסתובב עירום בפומבי, כיוון שבמצב כזה כל אחד היה יכול להכיר שאני שייך לעם היהודי. בעבר שלי מצב כזה היה קשור עם סכנת מוות. לא היה זה רגש של בושה, אלא רגש שקשור לצורך בהישרדות. שהתפתח מתוך החיים שלי ושכן בתוכי כל כך עמוק עד שבשום פנים ואופן לא יכולתי לסבול את הרחצה המשותפת עם בנים ועם ובנות. במקום זה הייתי רץ לפרדס, ומתקלח, מוסתר מעיני כול, עם צינור מים ששימש להשקיית עצי התפוזים. וכך, לבדי, בחושך ובקור, הייתי מתקלח עם צינור בתוך הפרדס.

הפחד הזה הרפה ממני רק לאחר ששירתי בצבא מספר חודשים. כאשר קיבלתי לידי את הרובה הראשון שלי, אחרי ההשבעה בטירונות, עזבה אותי לבסוף הרגשת החולשה והבדידות.

בטקס ההשבעה קיבלתי מידי של המ"כ שלי את הרובה, לקחתי אותו בשתי ידיים, קירבתי אותו אל ליבי, חיבקתי אותו כאילו היה אהובה ומתוכי פרץ אז בכי נוראי. כל סכנת החיים שהייתי מצוי בה בעבר ואי היכולת להלחם נגד הרשע והעוול, שהתנסיתי בהם שוב ושוב במהלך חיי הקצרים, גרמו בתוכי למתח בלתי ניתן לשליטה. והנה, לפתע, בבת אחת, הכל השתחרר עם הבכי והדמעות ועם החיבוק של הרובה לליבי.

המ"כ הסתכל אלי בבוז: "האם אתה ילד? למה אתה בוכה?" וכשהדמעות עדיין בעיני, ענית לי: "אתה לעולם לא תוכל להבין".

מכאן החלו בשבילי חיים חדשים, ולכן, במשך 40 שנה, ניסיתי לשכוח את הזוועה ואת העבר הנורא של ילדותי.

החיים הציעו לי כל כך הרבה דברים, ועם הזמן שכנעתי את עצמי שהעבר הזה כביכול לא היה. כך לא שמתי לב שהלב שלי נסגר יותר ויותר, והרגשות החולניים גורמים לחנק של נשמת.

נכון, עשיתי קרירה עצומה, ואף אחד לא הצליח לחדור לתוכי, לתוך התאים האפלים של העבר שלי והרגשות שלי. בעוד אני זוהר ו"משחק אותה בגדול" על בימת החיים הענקית, את הרגשות המקודשים שלי סגרתי לעצמי בלבד, מבלי לתת לאיש לגשת אליהם.

בשנת 1950 הגיעה אימא שלי לישראל.

אני עזבתי את קיבוץ עין שמר ושנינו חיינו בתוך אוהל במעברה ליד עין שמר יחד עם עוד 4000 איש.

היה לנו אוהל נפרד רק לשנינו. שתי מיטות ברזל של הסוכנות שעל כל אחת מהן היה מזרן פשוט ושמיכה. זה היה כל רכושנו.

את האוכל שלנו בישלו במטבח משותף. כאשר עמדתי עם אימא בתור ארוך כדי לקבל את מנות המזון שלנו, התוודעתי בפעם הראשונה בחיי ליהודים שונים בעלי צבע עור כהה. הם באו מעיראק, מהודו ומתימן, ואז הבנתי מה כתב הנביא עמוס:

"ונטעתים על אדמתם ולא ינתשו עוד מעל אדמתם אשר נתתי להם יהוה אלוהיך"

כאשר הגיע החורף, ירד הרבה גשם. בוקר אחד כשהתעוררנו היה כל האוהל מלא במים. המים הגיעו כמעט עד גובה המיטות, והמזוודות שאימא הביאה מפולין נרטבו עם כל התכולה. כך נשארנו בלא כלום.

בשנת 1951 לפתע השתפר מצבנו הכלכלי - קיבלנו ירושה. אבא של אימי, שנסע לאמריקה בכדי למצוא את עושרו שם, נפטר והוריש לנו בצוואתו רכוש קטן.

הכסף של הירושה הספיק לכך שאימי יכלה לקנות חנות בבני ברק ששימשה כמכולת. החנות הזו סיפקה את קיומנו, נתנה לנו עבודה ופרנסה, ובהמשך יכולנו גם לקנות דירה בבני ברק.

שנינו ישנו בתוך החנות. אימא ישנה בחלק האחורי של החנות שהיה מופרד על ידי וילון ואני ישנתי למעלה בגלריה. על מנת להגיע לשם הייתי צריך לטפס על סולם.

באותו הזמן היה המצב הכלכלי בארץ קשה מאוד. זו הייתה תקופת הצנע, בה הגיעו לארץ הרבה עולים חדשים ולכולם היה צריך לתת סידור מינימאלי של דיור ופרנסה. אנחנו, שהיינו משפחה קטנה והיה לנו עסק, היינו במצב טוב מאוד ויכולנו לעשות עסקים טובים.

אני הייתי נוסע על אופניים למושבים באזור, וקונה שם תרנגולות חיות וביצים טריות, אותן הייתי מעביר בדרכים צדדיות ודרך פרדסים כדי לא להיתפס. וכך אימא שלי יכלה למכור את הסחורה בשוק השחור ולקבל רווחים נאים.

בבוקר שימשו לי האופניים לחלוקת עיתונים, ובלילה הייתי עובד במפעל לתעשיית כפתורים. העבודה שלי הייתה לקדוח 4 חורים בכל כפתור. עבור 400 כפתורים עם 4 חורים הייתי מקבל 20 לירות.

כך השתתפתי במאמץ הכלכלי לפרנסה שלי ושל אימי. בנוסף למדתי גם בבית ספר מקצועי "מכס פיין" בתל אביב.

בשנת 1955 סיימתי את בית הספר עם תעודת בגרות מלאה.

בשנת 1956 התגייסתי לצבא. זמן קצר לאחר מכן, באוקטובר 1956, פרצה מלחמת "קדש" ("מבצע סיני") שנמשכה כחודשיים. במלחמה הזו השתתפו גם אנגליה צרפת בתואנה שתעלת סואץ צריכה להיות פתוחה. למעשה, הם עזרו לנו לנצח את הצבא המצרי וכאן התחיל כיבוש רצועת עזה בפעם הראשונה.

37.

בזמן המלחמה תפקידי היה להוביל חביות דלק מהבסיס בצריפין לעזה. בעזה היינו מעבירים בעזרת משאבה את הדלק מהחביות שבמשאית ישירות לטנקים.

בהמשך הוצבתי בבית הספר הטכני של חיל האוויר בחיפה בכדי ללמוד תקשורת מטוסים.

ביוני 1967 פרצה מלחמת ששת הימים, ואני נלחמתי בחזית המצרית בסיני.

שנת 1973 הייתה בשבילי שנה עצובה מאוד. אחרי תקופת מחלה קצרה נפטרה אימי ממחלת הסרטן בדיוק בחג השבועות. אימא שלי, האחת שתמיד דאגה לי, הלכה לעולמה. עד לרגעיה האחרונים, כשהיא הייתה מקבלת אוכל, לא הייתה שוכחת לשאול אם גם בנה היחיד קיבל משהו לאכול. אימי קבורה בבית הקברות בקריית שאול.

מספר חודשים לאחר מכן, באוקטובר 1973, פרצה מלחמת יום כיפור. נלחמתי שוב בחזית המצרית, בסיני, והייתי קצין קשר באוגדה של אריק שרון. יחד צלחנו את התעלה ובמשך חצי שנה הייתי עם קצין הקשר של אריק שרון בפאיד.

בשנת 1982 הדרכתי קבוצת מטיילים בארה"ב ושם הייתי כאשר פרצה מלחמת "שלום הגליל". קיבלתי טלפון בהול לחזור מיד לארץ והגעתי לשדה הקרב בלבנון באיחור של יומיים. הייתי אחראי על תחנות הקשר בג'בל ליבני ומתוקף תפקידי סיירתי לאורכה ולרוחבה של לבנון ובליבי תקווה לחזור לשם פעם בעת שלום עם קבוצה של מטיילים.

חיי המקצועיים

בשנת 1959, אחרי שמלחמת קדש נגמרה ושחררתי מהצבא, התחלתי לעבוד בתחנת רישפון של משרד התקשורת בקשר בינלאומי.

כעבור חצי שנה, הציעו לי ממשרד התקשורת לחתום על חוזה שיאפשר לי לקבל מלגת לימודים בטכניון ללימודי תואר ראשון באלקטרוניקה (זרם חלש). על פי החוזה, התחייבתי לעבוד לפחות 5 שנים במשרד התקשורת בתום הלימודים.

הלימודים ערכו 4 שנים.

במקביל ללימודי המשכתי לעלות בסולם הדרגות הצבאי וקיבלתי דרגת קצין. וכך, לאחר 4 שנות לימוד בטכניון הייתי בעת ועונה אחת מהנדס וקצין.

סוף כל סוף התחלתי להרוויח כסף. עזרתי לאימא שלי לקנות דירה ובשביל עצמי הגשמת חלום ילדות: קניתי לעצמי אופנוע.

בשנת 1961 התחתנתי ונולדו לי שני ילדים.

בין השנים 1963 עד 1968 עבדתי בתחנת רישפון ובכך מילאתי את התחייבותי לעבוד 5 שנים במשרד התקשורת והדואר.

בשנת 1969 נשלחתי על ידי מדינת ישראל ללימודים בארה"ב, באוניברסיטת MIT בבוסטון. שם קיבלתי את התואר השני והשלישי שלי.

יחד עם עוד שלושה מהנדסים מישראל תכננו בבוסטון את תחנת הקרקע הראשונה בישראל לתקשורת לווינים.

לאחר גמר הלימודים הציעו לי להישאר בארה"ב ולקבל עבודה תמורת \$2,000 לחודש, אך אני סירבתי. רציתי לחזור הביתה, היו לי כבר 2 ילדים והתואר השלישי,

38.

ה-PhD, כבר היה מונח בכיסי. לא הייתי צריך להתלבט הרבה בכדי להחליט – הארץ שלי היא בשבילי הדבר החשוב ביותר. וכך חזרתי ארצה.

לפי הצעה של הנהלת משרד התקשורת, התחלתי להדריך קבוצה של הנדסאים, שהיו בוגרי בתי ספר מקצועיים, כדי להכשיר אותם כעובדים עתידיים בתחנת הקרקע לתקשורת לווינים.

הלימודים התקיימו במסגרת סגורה באחד מבתי המלון בנתניה. למדו שם 22 הנדסאים ואני העברתי להם את הידע שרכשתי בארה"ב. לאחר מחצית השנה הם הגיעו לרמה מספקת כדי להתחיל להפעיל את תחנת הקרקע בעמק האלה.

אחד המהנדסים איתו עבדתי הצליח לשכנע את הנהלת משרד התקשורת למנות אותי למנהל תחנת הקרקע בעמק האלה. אני הייתי אמור להתמנות כעוזר שלו. מצב זה היה

לחלוטין בלתי נסבל עבורי. הרגשתי את עצמי פגוע וכתוצאה מכך החלטתי לעזוב את מקום העבודה בתחנת עמק האלה.

זכרתי שבזמן שהייתי בארה"ב קיבלתי על עצמי ללוות ולהדריך קבוצת אנשים שבאו מישראל. אלה היו אנשים חשובים שנשלחו על ידי המדינה לטיול בארה"ב. חוויה זו גרמה לי אושר גדול ולכן החלטתי ללמוד בקורס למלווי קבוצות. לאחר מכן התחלתי להדריך טיולי קבוצות בחו"ל וכך להרוויח את כספי.

העבודה הזו הביאה אותי להרבה ארצות בכל העולם. למדתי להכיר אנשים שונים, בעלי תרבות שונה ואופי שונה. חיפשתי את האושר הפנימי שלי ומצאתי את תענוגות החיים בטיולים אלה.

עם זאת הרגשתי באותו עת שהפנימיות שלי מתערערת מאוד. מצד אחד, הייתי בעל מקצוע ייחודי ונדיר שאינני משתמש בו, ומצד שני, אני חי חיים קלילים שלא יכולים להבטיח לי בסיס בטוח לעתיד.

הייתי על פרשת דרכים בחיי. אז גמלה בליבי ההחלטה לשנות את כל זה. בעצת מכרים החלטתי לנסוע למנזר בודהיסטי בצפון תאילנד ולעשות שם "חושבים".

במשך כחודש ימים חייתי כנזיר בודהיסטי. למזלי הרב, אב המנזר היה אדם חכם מאין כמוהו, שלימד אותי חשיבה מאוזנת והחזיר אותי למצב בו יכולתי לעמוד עם שתי רגלי על הקרקע. בתום תקופת השהות במנזר הודיתי לכולם ובמיוחד לאב החכם וחזרתי לארץ. הייתי לאדם אחר ושוב חזרה אלי החשיבה הראציונאלית.

עכשיו יכולתי לחזור ולעבוד בעמק האלה בתפקיד מתאים. מוניתי למנהל התחנה ויכולתי למצוא את כל כישרוני בעבודה המיוחדת הזאת וגם להגיע לביסוס כלכלי. משם יצאתי לפרישה מוקדמת בשנת 1995 בהיותי בן 59.

בשנים אלו לא הזנחתי את עבודתי בהדרכת טיולים לחו"ל. עסקתי בהדרכה בחופשות השנתיות שלי מהעבודה בעמק האלה, ולפעמים גם בחופשה ללא תשלום הייתי מתמכר לאהבה הישנה שלי - הדרכת קבוצות לטיולים בחו"ל.

הדרכתי ביבשת אמריקה, דרום אפריקה, כל אירופה, אוסטרליה וניו זילנד והמזרח הרחוק. ניסיתי להספיק כמה שיותר ולחפות על האובדן שלי בימי הילדות.

משנת 1989, עם נפילת מסך הברזל, יכולתי גם להדריך קבוצות נוער שנסעו לפולין, להראות להם את המקומות ולספר על כל הזוועות שקרו לי בילדותי. העברתי להם את המסר שהם צריכים לשמור על המדינה שלנו כדי שדברים כאלה לא יתרחשו בעתיד.

.39

בין השנים 1956 עד 1989 הייתה פולין סגורה תחת מסך הברזל והקשר שלי עם משפחת וויכריק היה בלתי אפשרי. כאשר נפלו החומות החלטתי לנסוע לפולין לבקר את משפחת וויכריק.

סותי לוורשה ומשם לקחתי רכבת לעיר ליגניץ.

כמו כן רציתי לבקר את האנכן.

אולם כאשר אני והאנכן נפגשנו שוב, נזכרתי בסיפור על אורפיאוס ואורדיקה. מצאתי אישה זקנה וחולה, הרוסה ע"י המשטר הקומוניסטי. לתמונה שלי מהזיכרון לא הייתה שום אחיזה במציאות שנגלתה לעיני. אחרי יום אחד עזבתי את המקום.

באותה נסיעה ביקרתי גם את יוז'יה הבת של משפחת וויכריק, הפגישה הייתה מרגשת מאוד, ויכולתי שוב לעזור לה מבחינה כספית.

באותה שנה, 1989, התקשרה אלי פתאום מינה מקנדה, שנישאה מחדש ונולדו לה שני בנים. היא כתבה ספר ואחד הבנים שלה, שעבד בטלוויזיה הקנדית כמפיק, רצה להסריט את תולדות חייה ובין היתר לצלם גם את המחבוא המשותף שלנו. מינה רצתה מאוד שאשתתף גם אני בסרט.

התוכנית הייתה שמינה ואני ניסע לפולין בליווי הצוות של הטלוויזיה הקנדית, נבקר בבוצא'ץ ובמדבדובצה בעקבות הילדות שלנו, ונספר את הקורות אותנו בזמן הכיבוש הגרמני.

התוכנית יצאה לפועל בקיץ של 1989. נפגשתי עם מינה בוורשה שבפולין. זו הייתה הפעם הראשונה שנפגשנו מאז הפרידה לפני 45 שנה. המפגש היה רווי רגשות עצומים וגרם לכך שכל מה שהחבאתי בתוכי כל השנים מתחת לתת ההכרה, עלה פתאום על פני השטח.

ברגע שראיתי את מינה, היה זה כאילו מישהו פותח במפתח את השער החלוד של ליבי. כל הרגשות נפרצו מתוך סכר נעול שנשבר לפתע, כל הכאב ואי הצדק על כל מה שקרה לי בעבר.

נסענו ברכבת מוורשה ללבוב, והזמן כמו היה קצר מדי בכדי להעלות את כל הזיכרונות. סוף כל סוף יכולתי לדבר עם מישהו ולשפוף לפניו את כל הקורות אותנו. מינה הייתה חברה טובה מאוד וטובה לשיחה איתי. היא יכלה להבין כל דבר שדובר בינינו. המילים זרמו בשצף והצל השחור שהסתיר את כל המאורעות הלך ונעלם.

התחלתי להרגיש הקלה על נשמתי הכבדה. אני חושב שהצלחתי להשתחרר מהמועקה הגדולה שרבעה עלי ומאותו זמן התחלתי להוביל קבוצות נוער לפולין, ויכולתי לספר להם גם על הזוועות הנוראיות ביותר שעברתי.

מינה ואני נסענו במיניבוס קטן, יחד עם הצוות של הטלוויזיה הקנדית, מהעיר לבוב לעיר בוצא'ץ. הדבר הראשון אותו חיפשנו היה בית הקברות היהודי, שם קבור הילד של מינה, שמת בטעות בזמנים הנוראים ההם, כאשר מינה חנקה אותו במו ידיה. מצאנו את הקבר שלו.

מכאן הדרך הובילה אותנו לבית הקברות היהודי בטלוסטטה, לקבר של אבא שלי. בית הקברות בטלוסטטה היה מוזנח מאוד והרבה מצבות היו שבורות ונפולות. מינה ואני חיפשנו את הקבר של אבא שלי במשך שעותיים ואנשי צוות הטלוויזיה הקנדית היו כבר חסרי סבלנות. הרמתי את עיני לשמים ואמרתי בליבי: "אלוהים כל יכול, עזור לי למצוא את הקבר. עבר כל כך הרבה זמן ואני באתי כל כך מרחוק, אל תיתן

40.

להזדמנות זו ללכת לאיבוד". באותו הרגע הסתכלה מינה למטה ואמרה: "תראה איפה אנחנו עומדים!" באורח פלא עמדנו בדיוק במקום אותו חיפשנו כל הזמן - הקבר של אבי היה ליד הרגלים שלנו.

הרגשות שלי באותו הרגע היו כאלה שעד היום אני לא מסוגל לתאר אותם במילים ברורות. כרעתי על ברכי ובכי של שנים פרץ ממני כמו לבה בוערת. אבן המצבה הייתה שקועה עד מחציתה בתוך האדמה והאבן העיקרית של המצבה נגנבה, אבל עדיין נשאר השם שחרטנו שם בשנת 1946 - יעקב שוורץ.

הצלחתי למצוא חברת קבורה בעיר קייב, מרחק של 600 ק"מ משם. בעל החברה הבטיח לי בהן צדק שהוא יוכל לסדר את מצבת הקבר לפי הבקשה שלי, עם אבן חדשה וחיזוקים בהתאם, עבור \$1000. נתתי לו את הסכום המבוקש ומינה ואני המשכנו במסענו אל העבר.

נסענו פעם נוספת לבוצא'ץ ושם מצאנו את חורבות בית החורשת לסוכריות של ההורים של מינה. אחר כך נסענו למדבדובצה ומצאנו שם את המגרש שעליו היה הבית שלנו. הדבר היחיד שנשאר היה האסם. השכן שלנו פלש לשטח ובנה על השטח שלנו בית עם מרפסת. יכולנו לראות חלקים מהבית שלנו שהוא צירף אל ביתו שלו.

האסם היה שבור בחלקו, בתקרה היה חור והשכנים הזיזו את הגדר שלהם עד לתוך מחצית המגרש שלנו. הגדר הקדמית הייתה היחידה שנשארה מהזמנים ההם, הצבע כבר ירד וחיבורי הברזלים החלידו.

לא רחוק מהבית, רק כמה עשרות מטרים של דרך כפרית, נמצאה טחנת הקמח המשפחתית שלנו. ווילק הצעיר הציג את עצמו כבעל הבית החדש. הסברתי לו מי אני והוא הזמין אותי פנימה והוציא בקבוק וודקה. בתוכי החל מאבק פנימי נוראי: האם אני צריך לשבת ולשתות עם הנכד שהסבא שלו גרם למותו של אבי? האם עלי לשבת יחד איתו בשולחן אחד ולשתות איתו וודקה? האין זו דרישה מוגזמת? רגשות הנקמה הציפו אותי, אולם הנפש היהודית שלי אמרה בתוכי שאלוהים הוא שינקום ולכן ישבתי איתו ושתיתי כוסית וודקה.

גולת הכותרת של הנסיעה שלנו היה הבית של וויכריק. בקצה היער שכנו השברים וההריסות של הבית ומינה ואני נזכרנו בכל הקורות אותנו בבית הזה.

הסרט שהתבסס על הנסיעה הזו הוקרן בטלוויזיה הקנדית והישראלית תחת הכותרת "בחזרה לבוצ'אץ".

מאז נסעתי לבוצ'אץ' עוד מספר פעמים, כדי לוודא שהקבר של אבא שופץ ומתוחזק היטב, וגם כדי לבקר בגיטו בוצ'אץ', בו קרו לי כל כך הרבה דברים נוראיים. רציתי לראות שוב את הבית, את השדות שלנו ואת טחנת הקמח עם הנחל שלידה. בנוסף רציתי לראות את הבית של הסבתא בצ'ורטקוב וכך לסכם לעצמי את חיי הילדות שלי.

.41

אחרית דבר

כאן מגיע הסיפור שלי לסיכום. אני בטוח שהילדים והנכדים שלי ירצו לדעת ויתעניינו בשורשים שמהם נולדו וצמחו. לצערי, לא חינכתי אותם בכיוון הזה.

נתתי להם כל מה שחפצתי בעצמי, אבל כמעט שלא קיבלתי - בטחון, אהבה, ויציבות רגשית. פינקתי את ילדי ונתתי להם יותר מהנחוץ להם. ועכשיו אני שואל את עצמי, האם ילדי באמת ייקחו לתשומת ליבם את ההיסטוריה שלי? אולם לאחרונה העליתי את הסיפור שלי על הכתב בשביל הנכדים, הנינים והדורות הבאים שיבואו, שאותם אינני בטוח שאזכה לראות, כי מי יכול לדעת?

בקורות חיי אני מציג את השורשים של הקיום שלנו שהתחילו במדינה זרה, הנמצאת היום באוקראינה. אני מספר מה עבר עלי ועל הדור שלי, על העוול שנעשה לי ולדור שלי.

הבאים אחרי חייבים לדעת היכן נמצאים השורשים של העבר. רק כך הם יוכלו לגדל את השורשים של עצמם עמוק בתוך אדמת המולדת שלהם.

מי ייתן והשמיים יזהירו אותם שלא לעבור גיהנום דומה לזה שאני עברתי, בגלל מנהיג גרמני מטורף, השפעה אוקראינית אנטישמית ושנאת העם הפולני ליהודים.

עד לימינו אלה קיימת סברה שעל ידי השמדת העם היהודי ייטב לעמים אחרים. אבל איך נראית המציאות? אף אחד לא הצליח במשך שנים ובמשך דורות להכחיד את העם היהודי.

בזמן שלטון הנאצים הושמדו מיליונים של יהודים, במטרה להכחיד את העם כולו, אך למרות הכול חלק מהעם הצליח לשרוד, ואני שייך לאותם הניצולים.

אולי מטרת חיי מושתתת על זה - אחד ששרד, הגיע לישראל והוכיח קבל עם ועדה שאת העם שלנו אי אפשר להכחיד. ככל שהאנושות תנסה יותר להשמידנו, שוב יקומו בעמנו ניצני חיים חדשים.

היום אנחנו חזקים ומודעים לכוחנו.

תקוותי היחידה לעתיד היא שנגדל ונתפתח כעם שיהיה מספיק חזק להגנה עצמית, לעם שיצמח בתוך מולדתו - ארץ זבת חלב ודבש.

כפי שכתוב בספר בראשית פרק ל"ב פסוק 12:

"ואתה אמרת היטב איטיב עמך ושמתי את זרעך כחול הים אשר לא יספר מרוב".

פתח דבר

שנים רבות שתקתי ולא יכולתי וגם לא רציתי לדבר על תקופת השואה, אותה עברתי כילד קטן בפולין.

רק בתחילת שנות ה-90 של המאה הקודמת בהשפעתה של מינה רוזנר, הגעתי למסקנה כי חשוב מאוד לכתוב את הזיכרונות שלי למען ילדיי, נכדיי והדורות הבאים.

העליתי שכבות כבדות של "בטון" מעל הלב שלי בכדי לקבור את זיכרונות הילדות בשואה, לא רציתי לחשוב עליהם ולא להיזכר בהם.

מעטפת אבן קשה כיסתה את הכול, ואני חייתי את חיי העכשוויים ללא עבר ילדותי.

צעדתי לכיוון העתיד מבלי לחשוב על העבר. העבר היה קבור עמוק מתחת להרבה שכבות של "בטון". הלב היה מאובן – וכך קראתי לזיכרונותיי.

רק עכשיו מתחילה "ההפשרה" ההדרגתית שלי אני יכול להתבונן לתוך תוכי פנימה, להיזכר בכל ולהעלות את כל זיכרונותיי על הכתב.

כל זה למען יוקרתה של המדינה שלנו, שהביאה לי עצמאות אמיתית, חופש ורגש של השתתפות מלאה בעשייה משותפת.

ברצוני להודות לאלה שעזרו לי להוציא כתב עת זה של זיכרונותיי:

מאשקה ליטבק – הדפסה.

יעל מישייקר הגהה.
דניאלה כיתאין – עריכה לשונית.

משה שורץ.

יוני 2006